

MÉSZÁROS István László
tudományos munkatárs, PTE ÁJK
adjunktus, rektorhelyettes, SZPA*

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.02.09

**Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata
a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban¹**

Interpretation and Practice of the Right of Resistance in the Vetus Testamentum and the Novum Testamentum

This study shows that the right to resist tyranny has deep biblical roots. It derives directly from the biblical principle of the primacy and supremacy of divine and natural law, reflecting universal divine eternal order and justice. From the fact that even public authority is subject to these laws and that, in the event of a conflict with such laws, man-made laws and authority cannot claim obedience. In this case, resistance to them is not only a right but also a conscientious duty. This paper provides a broad outline of the biblical principles that underpin resistance to tyranny. It then describes some of the cases of resistance in the books of the Old and New Testaments which, among many others, have been recurring in the works of the leading authors on the right of resistance throughout European history.

Keywords: *ius resistendi, right of resistance, resistance to tyranny, resistance theology, civil disobedience, divine right of kings*

1. Értelmezési keret

Az Ó- és Újtestamentum² könyveinek döntő szerepük van abban, hogy a zsarnoki uralommal szembeni ellenállás eszméje éppen a zsidó-keresztény kultúrkörben emelkedett alkotmányos jogfelfogás szintjére. A *ius resistendi* a Jeruzsálemi (keresztes) Királyság első szakaszában (1099–1187) írott szokásként³ rögzült, az angol *Magna Carta Libertatum* (1215), a magyar *Aranybulla* (1222) és az 1287-es aragóniai szabadságlevél, a *Privilegio de la Unión* ellenállási záradékaiként pedig már közjogi formát is öltött, ha nem is minden embert jogosító szabadságjogi dokumentumként,

* ORCID 0009-0004-9037-2568.

¹ A tanulmány K138899 azonosító számú OTKA kutatási projekt (2021–2025) keretében készült. Rövidített változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című konferencián 2023. június 9-én hangzott el.

² A tanulmányban a bibliai idézetek, amennyiben külön nincs jelölve, Károli Gáspár fordítását követik. A tanulmány folytatása a szerző *A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban* című művének, ezért az ott használt fogalmakat nem adja meg újra.

³ Lásd hozzá a legújabb hazai szakirodalomból: HERGER, Die Auslegung und Praxis des ius resistendi im Königreich Jerusalem (1099–1187), illetve a korábbiakból: DIVÉKY, Az arany bulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya.

hanem rendi kiváltságként.⁴ A reformáció mentén minden addiginál nagyobb lendülettel terjedt tovább az eszme, a németalföldi *Akte van Afzvering* (1581), a *Virginiai Emberi Jogok Nyilatkozata* (1776), az *Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata* (1776) és a francia *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* (1789)⁵ pedig már – a keresztény természetjogból, illetve az utóbbi dokumentum esetében a felvilágosult észjogból levezetve – demokratizálták az ellenállás jogát.⁶

Bár a modern politológia és államelmélet az ellenállás jogát rendszerint az antik szerzők írásaira vezeti vissza,⁷ kétségtelen, hogy az elválaszthatatlan az „Istennek kell inkább engedni, mintsem az embereknek”⁸ bibliai és lelkiismereti követelményétől is, ami az isteni törvények elsőbbségének és felsőbbbbségének elvét is tükrözi. Ez pedig a Biblia állam- és társadalompolitikai tanításának fundamentális része. A törvénysértő, zsarnoki hatalmi aktusokkal szembeni fellépés témája és példái végighúzódnak a bibliai könyveken, visszaköszönnek számos történelemformáló keresztény, illetve biblia-tanulmányozó szerző munkásságában és máig ható politikai történések sokaságát generálták. Meghatározóan hozzájárultak az alkotmányos jogfelfogás európai és amerikai alakulásához. Ebben a tanulmányban először a zsarnoksággal szembeni ellenállást megalapozó bibliai elvekről adunk vázlatos áttekintést. Ezután ismertetünk az ó- és újtestamentumi könyvekben szereplő leírások közül néhány olyan esetet, amelyek többségükben visszaköszönnek az ellenállás jogával foglalkozó, meghatározó szerzők műveiben.⁹

2. A közhatalom korlátozásának bibliai alapjai

Mivel a hatalmi keretek felrúgása a zsarnokság általános velejárója, ami ennél fogva a táptalaját képezi a kormányzottak ellenállási jogának, kiindulásként hangsúlyozni kell, hogy a Biblia a társadalmi és politikai viszonylatokat illetően a korlátozott hatalomgyakorlás alapján áll. A mérsékelt kormányzás elve mindkét Testamentumon végighúzódik. Ennek elemei közül említünk néhányat az alábbiakban.

2.1. A korlátozott államszuverenitás elve isteni viszonylatban

A Biblia hatalomelméleti maximáját az „*omnis potestas a Deo*” („minden hatalom Istentől származik”) alapelv képezi: „(...) mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az

⁴ Lásd hozzá a legfrissebb hazai szakirodalomból: BALOGH, Az európai jogtörténelem fősodrában: a magyar Aranybulla 19–54., illetve a korábbi: DIVÉKY, Az arany bulla hatása a lengyel jogra; HANTOS, The Magna Carta of the English and of the Hungarian constitution; DEGRÉ, Az ellenállási jog története Magyarországon 366–367.

⁵ Lásd hozzá: KÉPES, Függetlenségi nyilatkozatok a 14. századi Skóciától a 19. századi Magyarorszáig 37–49.

⁶ A természetes személyek formális jogegyenlőségének elve, illetve az annak megvalósulása előtt álló korabeli akadályok, így a rabszolgaság intézménye vagy az emancipáció kérdése, nem tartoznak ennek a tanulmánynak a vizsgálati körébe.

⁷ Például *Merio Scattola* az implicit és az explicit ellenállási jog között különbséget téve az elsőre csak antik példákat hoz, teljesen figyelmen kívül hagyva az egyébként korábbi, ószövetségi történeti párhuzamokat. Lásd bővebben: SCATTOLA, *Ius resistendi*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-early-modern-history-online/ius-resistendi-the-right-of-resistance-COM_030344.

⁸ ApCsel 5:29.

⁹ A tanulmánynak nem célja – kereteit messze meghaladná – a tárgyalt biblia elvek és esetek mentén létrejött politikai teológiai és filozófiai áttekintése, így csak alkalmi utalásokat tartalmaz ilyen irányban, a szóban forgó bibliai elemek kihatását érzékeltetendő. Az idézetek közül a szerző által lefordítottakat („szerz. ford.”) megjegyzés jelzi.

Istentől rendeltettek”.¹⁰ Így az államhatalom sem független *Istentől*, hanem neki alárendelt. Ezért nem törekedhet mindenhatóságra/teljhatalomra, sem nem követelhet feltétel nélküli engedelmisséget, hiszen ezzel emberi relációban mintegy isteni rangra emelné önmagát.¹¹

Jézus Krisztus az adófizetés kérdése tárgyában kijelentette: „*adjátok meg, ami a császáré, a császárnak, és ami az Istené, az Istennek*”.¹² Ezzel azt is kifejezte, hogy a császár nem tekinthető istennek, nem isteníthető, az embereket nem tekintheti tulajdonának, akikkel azt tehet, amit csak akar. A kormányzati hatalom így csak akkora terjedelemmel bírhat, amekkorával és amire az isteni jog és a természetjog, illetve ezek keretei között a kormányzottak beleegyezése vagy felhatalmazása feljogosítja.¹³ A hatalom abszolutizálása ezért bibliai szemszögből nézve a mindenhatóság és az önistenítés felé mutató istentelen tett, ami megalapozza a hívők ellenállását a *Dekalogosz* első – a „*ne legyenek neked idegen isteneid én előttem*” – parancsolata alapján.¹⁴ Ezen az alapon tagadták meg az isteni törvényeket követő izraeliták és a keresztények az uralkodói kultuszt és a pogány isteneknek való hódolatot előíró rendeleteknek való engedelmisséget. Így például az izraelita *Ananiás, Misáel és Azariás*, a tűzre vettetést is vállalva azt, hogy leboruljanak a babiloni király által felállított állókép előtt.¹⁵

2.2. A teremtés rendje és az emberek természetes jogainak védelme

A teremtés rendje eleve alárendeli a kormányzatokat az emberek természetes jogainak, világossá teszi, hogy a kormányzatok vannak az emberekért, nem pedig fordítva. A teremtés rendjében ugyanis az emberek és családok természetes jogai megelőzik a politikai társadalom és a kormányzatok létrejöttét. A teremtéstörténetben nem szerepel polgári kormányzat, hanem csak az ember, az istenképűségéből eredő elidegeníthetetlen szabadságával, valamint a házastársával és *Istennel* való közösségével. Nem véletlen, hogy a *Dekalogosz*ban, ami felvezeti a *Mózesen* keresztül

¹⁰ Róma 13,1b. Gör.: „...οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ θεοῦ, αἱ δὲ οὐσαὶ ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι εἰσὶν.” Lat.: „...*non est enim potestas nisi a Deo quae autem sunt a Deo ordinatae sunt.*” Lásd még: Kolossé 1:16, 62. Zsoltár 12.

¹¹ Amint *Theodore Beza* francia protestáns teológus is írta: „*Az Úr azt mondja Ézsaiás próféta által: „Nem adom dicsőségem másnak” (Ézsaiás 42:8; 48:11). Ebből is eredően „a tisztán emberi tekintélyből származó parancsokat nem lehet bűn nélkül egyenlő súlyúnak tekinteni azokkal, amelyeket Isten maga adott. Isten és az emberek tekintélye egyenlő lenne, ha megkövetelnék, hogy az emberek mindig feltétel nélkül engedelmeskedjenek az emberi rendelkezéseknek, ahogyan Isten felé is teszik... Valahányszor az emberieket előtérbe helyezve Isten parancsolatait figyelmen kívül hagyják, a szóban forgó embereket Isten trónja fölé emelik.*” Lásd: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q–1. (szerz. ford.) Lásd erről még: AQUINÓI, *Summa Theologiae* II–II. q. CIV a.5. „*Vajon az alattvalók mindenben engedelmeskedni tartoznak-e a feljebbvalóknak?*”; BRUTUS, *Vindiciae Contra Tyrannos* q.1. 4–8.

¹² Máté 22:21, Márk 12:17, Lukács 20:25.

¹³ Még az abszolutista *Jean Bodin* is hangsúlyozta, hogy az uralkodót kötik az isteni és természeti törvények: „*Am az isteni és természeti törvényeknek a föld összes uralkodói alá vannak vetve; nincs hatalmukban, hogy szembeálljanak ezekkel, ha nem akarnak az Isten elleni felségsértés bűnébe esni, csatázva Vele, akinek nagysága előtt a világ minden királyának meg kell alázkodnia, teljes félelemmel és tisztelettel fejet hajtva. Így tehát a szuverén uralkodók és fejedelemségek abszolút hatalma semmiképpen nem terjed ki az isteni és természeti törvényekre;*” Lásd: BODIN: *Az államról* I-8. 80. Idekívánkozik a neotomista *Jacques Maritain* szuverenitás-fogalom kritikája is: „*A szuverenitás fogalma nem használható érvényesen azokra a személyekre, vagy szervekre, akik, vagy amelyek feladatuk szerint az emberek földi sorsát irányítják a politikai szférában, mert végső soron egyetlen földi hatalom sem Isten képmása, vagy küldötte.*” Lásd: MARITAIN, *A szuverenitás fogalma* 631.

¹⁴ II. Mózes 20:3.

¹⁵ Dániel 3:13–18; lásd a tanulmány 5. fejezetében. A Római Birodalom területén élő keresztények vértanúságot is felvállaló ellenállásáról lásd: TERTULLIANUS, *Védőbeszéd*, X.1.; XII.; L.; ORIGENÉSZ, *Buzdítás a vértanúságra*, *passim*; VANYÓ (szerk.), *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*, *passim*; továbbá bővebben: CAESAREAI EUSZEBIOSZ *Egyháztörténete*. A legfrissebb hazai szakirodalomból: GRÜLL, *Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében* 46–56, 111–137.

adott törvények többi részét, nincs egyetlen szó sem a polgári kormányzatról, továbbá *Jézus Krisztus* úgynevezett boldogmondásai között sem.

Az emberek az istenképűségük okán, *Isten* által, elidegeníthetetlen, természetes jogokkal vannak felruházva. Ezeket a *Dekalogosz* summázza, általános érvénnyel tilalmazva a megsértésüket.¹⁶ Már ezt megelőzően, a noahita alaptörvények¹⁷ is az emberi élet védelme céljából rendelték el az igazságszolgáltatást általános érvényű kötelezettségként, mindenkivel szemben, rendre és rangra való tekintet nélkül: „*Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert.*”¹⁸ Az igazságszolgáltatás megszervezése a mózesi törvények közjogi korpuszának is fundamentumát képezi: előírása megelőzi a kormányzásra (királyi hatalomgyakorlásra) vonatkozó rendelkezéseket.¹⁹

Az Újszövetség is kiemeli a közhatalom jogvédelmi, igazságszolgáltatási szerepét, amivel szembe megy, ha nem jogőrzésre, hanem jogorzásra használja: „*Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert (a hatalom) nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgálja, bosszúálló a haragra annak, aki gonoszt cselekszik.*”²⁰

2.3. A közjó, mint a kormányzás vezérelve

Mindezek alapján az Újszövetség az államhatalom rendeltetését a közbiztonság fenntartásában, az istenes életmód szabadságának és az emberi méltóság megélését lehetővé tevő természetes jogoknak a védelmében jelöli meg. Annak biztosításában, hogy „*csendes és nyugodalmos életet*” élhessünk „*teljes istenfélelemmel és tisztességgel*”.²¹ Ez valójában a közjó lényegi tartalmának megfogalmazása.

A „*csendes és nyugodalmos élet*” a békességre, háborítatlanságra utal, mai fogalommal a köznyugalmat és a közbiztonságot takarja, ami felöleli a lét-, vagyon- és jogbiztonságot és olyan társadalmi légkört, amit a törvényes rend tisztelete és a kölcsönös megbecsülés jellemez.

A „*teljes istenfélelemmel*” megélhető élet az istentisztelet és az istenes életmód szabadságának védelmezését foglalja magában. A „*tisztességnek*” lefordított kifejezés (gör.: σεμνότης - *szemnotész*) egyaránt jelent tisztességet és méltóságot, tehát olyan társadalmi viszonyok biztosítására utal, amelyek az emberi méltóság tiszteletén és az ezt kifejező természetes jogok elismerésén és védelmén nyugszanak, ami egyenesen következik a *Dekalogosz* emberközi viszonyokra vonatkozó normáiból.

A közhatalom *Isten* által rendelt szerepe tehát nem a hatalomgyakorlók önérdekeinek érvényesítésében, hanem az emberek és természetes közösségeik, a családok és a társadalom javának, a közjónak a szolgálatában, békéjének és biztonságának védelmében áll, amint *Pál*

¹⁶ A *Dekalogosz* tilalmi az isteni és természetes alapjogok védelmét rögzítik, sérthetetlenségük felől közelítve ezeket. Így például a „*ne ölj*” az élethez való jogot; a „*ne lopj*” a tulajdonhoz való jogot, stb.

¹⁷ A *Noéra* és minden leszármazójára (tehát az egész emberiségre) vonatkozó, már a *Mózesen* keresztül történt törvényadást (a „*mózesi törvényeket*”) megelőző korban kihirdetésre került normák.

¹⁸ I. Mózes 9:6.

¹⁹ V. Mózes 16:18–20; 17:8–13.

²⁰ Róma 13:4b. A Károli fordításban „*bosszúállóként*” szereplő eredeti görög szó (ἐκδικος – *ekdikosz*), az „*igazság, jogosság érvényesítője*” és „*büntető*” jelentéstartalommal is bír. Más fordítások szerint: „*igazságot szolgáltat, hogy megbüntesse azokat, akik gonoszul cselekszenek*” (Szent Pál Akadémia); „*Isten eszköze, hogy a gonosztevőt megbüntesse*” (Szent István Társulati Biblia).

²¹ I. Timóteus 2:2.

apostol írja: „Isten szolgája ő a te javadra”.²² A közszolgálat adja a közhatalom jogalapját és teszi gyakorlását elfogadásra méltóvá.

A közjóba ütköző hatalomgyakorlás rendeltetésellenes. Tudatos vitele hatalommal való visszaélést jelent, zsarnokságra vezet, ami a hatalomgyakorlót közszolga helyett „közellenségé” teszi.²³ Ez alapot ad vele szemben a közjó védelmét szolgáló fellépésre, „amennyiben a zsarnoki uralom megdöntését követő felfordulásból a zsarnoknak alávetett nép nem szenved nagyobb károsodást, mint a zsarnok uralmából.”²⁴

2.4. A közhatalom gyakorlásának joghoz kötöttsége

Esetünkben a joghoz kötöttség annyit jelent, hogy a Tóra fundamentumaként kinyilatkoztatott Dekalogosz egyetemes érvényű normatest, aminek a vezetők is kivétel nélkül alá vannak rendelve. Ráadásul, mivel az ókori izraeli állam tételes jogának alkotmányos erővel bíró része is volt – túl azon, hogy örökérvényű isteni törvény – állam- és jogtörténeti tény is képez. Vele együtt a teljes mózesi törvény uralmának követelménye az ókori izraeli államvezetéssel szemben a joguralom elvének általános üzenetét hordozza, ami így sarkalatos része a Szentírás társadalmi tanításának.²⁵

Ezt nyomatékosítja a Tóra királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó normatest, az ún. királytörvény,²⁶ mint anti-abszolutista *locus classicus* is. Ez eleve keretet szab a közhatalom működésének és külön is rögzíti a királyi hatalomgyakorlás törvényhez kötöttségét, egyértelműsíti, hogy az uralkodó sem áll a törvények fölött: „És mikor (a király) az ő országának királyi székére ül, írja le magának könyvbe e törvénynek mását a Lévíta-papokéból. És legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében, hogy tanulja félni az Urat, a te Istenedet, hogy megtartsa e törvénynek minden igéjét, és e rendelkezéseket, hogy azokat cselekedje. Fel ne fuvalkodjék az ő szíve az ő atyjafiai ellen, se el ne hajoljon a parancsolattól jobbra vagy balra, hogy bosszú ideig éljen az ő országában ő és az ő fiai Izráelben.”²⁷

A Dekalogosz isteni törvényként való felfogása eleve megalapozta a vele ellentétes közhatalmi aktusoknak való ellenállás jogát, sőt az erre irányuló lelkiismereti kötelezettséget is.²⁸

²² Róma 13:4a. A „szolga” itt az eredeti görög nyelven: δίακονος – diakonosz. A Vulgata latin fordításában: minister.

²³ SALISBURY, Policraticus III.15. GROTIUS, The Law of War and Peace 1. Könyv, 4. fejt. XI. pt. Salisbury emellett még a „luciféri gonoszság képmásának” is titulálja a zsarnokot és megfogalmazza vele szemben a zsarnokölés opcióját is: SALISBURY, Policraticus VIII.17.

²⁴ AQUINÓI, Summa II–II. q. 42. a. 2.

²⁵ Lásd: MÉSZÁROS, A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 197–217.

²⁶ A királytörvény fogalma esetünkben kifejezetten a Tórának az V. Mózes 17:14–20 szakaszában rögzített rendelkezéseire vonatkozik, amelyek az izraelita királyválasztásra és a királyi hatalomgyakorlásra irányulnak, függetlenül annak módjától. Kiemelkedő jelentőséggel bír azonban, hogy a mózesi királytörvény a korát messze megelőzve a törvények uralma alá rendelte a királyi hatalomgyakorlást, amivel kizárta a királyi abszolutizmust. Ezért az itteni fogalomhasználat ellentétes a magyarul szintén királytörvénynek fordított *Lex Regia* kifejezés értelmével, amelyet abszolutista céllal alkalmaztak a korabeli Dániában (Kongelov, 1665). Lásd hozzá: KÉPES, Az 1665. évi Kongelov és az abszolút monarchia kiépülése Dániában 145–160.

²⁷ V. Mózes 17:18–20.

²⁸ Az ókori Izrael társadalmi életében ráadásul ez a tórai normák összességére egyaránt vonatkozott. A tőlük való eltérés tilalmának személyválogatás nélküli, mindenkire vonatkozó hangsúlyozása a teljes Tórán végighúzódo, ismétlődően visszaköszönő alapelv: „Vigyázzatok azért, hogy úgy cselekedjétek, amint az Úr, a ti Istenetek parancsolta néktek; ne térjétek se jobbra, se balra. Mindig azon az úton járjatok, amelyet az Úr, a ti Istenetek parancsolta néktek, hogy éljétek, és jó legyen dolgotok, és bosszú ideig élhessétek a földön, amelyet bírtok.” (V. Mózes 5:32–33. Lásd még többek között: III. Mózes 18:5; V. Mózes 4:1–2; 6:2; 10:13; 11:1; 26:16.) Mivel a tórai normák megtartása az emberi élet fennmaradásával volt szervesen összekapcsolva („tartsátok meg azért az én rendeleteimet és az én végzéseimet, amelyeket, ha megcselekszitek az ember, él

Jellemző példa történelmi kihatására, ahogy az I. (Stuart) Károly (Anglia, Skócia és Írország királya) ellen lefolytatott büntetőperben (1649) közvetlenül meghivatkozták az eljárás jogalapját számon kérő, önmagát „istenii jogon” érinthetetlenség tartó királlyal szemben a *Dekalogosz* emberölésre vonatkozó tilalmát. Továbbá az arra vonatkozó törái szakaszt, miszerint az ártatlanul kiontott vér megfertőzti a földet, amelynek másként „nem szerezhethő engesztelés (...), csak annak vére által, aki kiontotta azt”.²⁹

2.5. Az emberi törvények természetjogi és isteni jogi kötöttsége

Bibliai elv, hogy a teremtett világ rendjébe való beilleszkedés végett az ember alkotta törvénynek (*lex humana*) harmóniában kell állnia az egyaránt az egyetemes, változhatatlan isteni örök rendet és igazságot közvetítő isteni törvénnyel (*lex divina*) és természeti törvénnyel (*lex naturalis*). Az ember alkotta jog érvényessége a velük való összhangtól függ.³⁰ Erre is áll a prófétaii figyelmeztetés: „*Jaj azoknak, akik a gonoszt jónak mondják és a jót gonosznak; akik a sötétséget világossá, s a világosságot sötétséggé teszik, és teszik a keserűt édessé, s az édest keserűvé!*”³¹

Az isteni és emberi törvények, illetve előírások összeütközésekor az elsőbbség az istenit illeti, miként ezt Péter és apostoltársai is kinyilvánították a közhatalmi testületként, izraelita legfelső bíróságként is funkcionáló, *Jézus Krisztust* is halálra ítéző zsidó főtanács előtt, miután őrizetbe vették őket, mert nem engedelmeskedtek annak a szólásszabadságukat korlátozó főtanácsii tiltásnak, hogy „*ne szóljanak és ne tanítsanak Jézus nevében*”.³² Ezen a tárgyaláson hangzott el Péter és

azok által. Én vagyok az Úr” – III. Mózes 18:5) és sorskérdésként került deklarálásra (lásd az áldásokat a normakövetőkre és az átkokat a normatiprókra – V. Mózes 28:1 és 15), a törvénytelen hatalmi aktusoknak való ellenállás sorskérdést is képezett.

²⁹ „*Őn is tudja, hogy a Szentírás szerint maga Isten mit mondott ki az emberi vér kiontását illetően, milyen büntetéssel sújti azt Mózes I. könyvének 9. és IV. könyvének 35. része, és a Királyság nevében eljáró Bíróság szemé előtt van a kiontott ártatlan vér és az, hogy a föld fertőzötté vált ettől a vértől, és ahogy az Írás tartalmazza, másként nem tisztítható meg, csak annak vérének a kiontása által, aki ezt a vért ontotta. Uram, nem ismerünk felmentést a vérontást illetően a 'Ne kövess el gyilkosságot' Parancsolata alól, hanem ellenkezőleg, úgy tartjuk, hogy ez a királyokra ugyanúgy vonatkozik, mint a legalacsonyabb parasztoakra, a nép legalacsonyabbjaira, mert a Parancsolat egyetemes.*” (szerz. ford.) Idézet I. Károly büntetőperének jegyzőkönyvéből. HOWELL, *The Trial of Charles Stuart, King of England 1014–1015*. Az idézetben megfogalmazott „nincs kivétel” elvet hangsúlyozzák ki például: BUCHANAN, *De Jure Regni Apud Scotos* 58–59.; ALTHUSIUS, *Politica Methodice Digesta* XVIII. 95. §; RUTHERFORD: *Lex Rex* q.34 obj.5. ans. 319. Az I. Károly elítélésével kapcsolatos bibliai hivatkozásokról lásd még: SZÁNTÓ, *Anglikán reformáció, angol forradalom 298–301*.

³⁰ Sir *William Blackstone* így ír erről az angolszász egyetemi jogászképzés alapjait máig is meghatározó *Commentaries on the Laws of England* című négykötetes összefoglaló művében: „*A természeti törvény, amely egyidős az emberiséggel, és maga Isten diktálta, természetesen minden másnál magasabb rendű kötelezettséget jelent. Kötelező az egész földkerekségen, minden országban és mindenkor; egyetlen emberi törvény sem érvényes, ha ezzel ellentétes: és azoknak, amelyek érvényesek, minden erejük és minden tekintélyük, közvetetten vagy közvetlenül, ebből az eredetiből származik. De ahhoz, hogy ezt minden egyén sajátos szükségleteire alkalmazzuk, az észhez is kell folyamodnunk; aminek az a feladata, hogy felfedezze, mit diktál a természeti törvény a konkrét életviszonyokban. (...) Az e célt szolgáló tételeket kinyilatkoztatott vagy isteni törvénynek nevezjük, és csak a Szentírásban található meg. (...) Ettől a két fundamentumtól, a természeti törvénytől és a kinyilatkoztatás törvényétől függ minden emberi törvény; vagyis nem engedhető meg, hogy az emberi törvények ellentmondjanak ezeknek.*” (szerz. ford.). Lásd: BLACKSTONE, *Commentaries* 1. könyv, Intro. 2. § – *Of the Nature of Laws in General*. *Althusius*: „*Nincs és nem is létezhet olyan jog, amelybe ne vegyülne bele valami a megmásíthatatlan természetes és isteni igazságból. Ha teljesen eltér a természeti és isteni törvény ítéletétől (jus naturale et divinum), akkor nem nevezhető törvénynek (lex). Teljesen méltatlan erre a névre, és senkit sem kötelezhet a természetes és isteni igazságosság ellen... A törvényalkotók mérvéje az kell, hogy legyen, hogy amit csak akarunk, hogy az emberek velünk tegyenek, mi is azt tegyünk velük.*” (szerz. ford.). Lásd: ALTHUSIUS, *Politica* IX. 21. §.

³¹ Ézsaiás 5:20.

³² ApCsel 4:18.

apostoltársai részéről a keresztény világ leghíresebb, legtöbbet hivatkozott, történelemformáló protestációja: „Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek”.³³

Ez az isteni és természeti törvények elsőbbségét tartalmazó elv a *lex iniusta non est lex* maximája formájában végighúzódik a keresztény politikaelméleti hagyományon és a sérelem mértékétől függően erkölcsileg megalapozza az ellenállás arányos formáit a pusztá engedetlenégtől egészen az aktív rezisztenciáig. Sőt, lelkiismereti kötelezettséggé avatja az ellenállást, ha az emberi előírások az isteni, vagy természeti törvényekbe ütköző tettek cselekvésére köteleznek, vagy pedig az általuk előírt dolgokat tiltanak. *Tertullianus* írja: „a törvényeket nem az éveik száma, nem az alapítók méltósága ajánlja, hanem csupán az igazságosság”. A törvény „gonosz, ha nem bizonyul igazságosnak és mégis zsarnokoskodik”.³⁴ *Szent Ágoston* kijelentette, hogy „az igazságtalan törvény nem törvény”.³⁵ *Aquinói Tamás* kifejtette, hogy „az ilyenek inkább erőszakosságok, mint törvények (...) nem köteleznek lelkiismereti fórumon”.³⁶ *Erasmus* leszögezte: „a törvény nem törvény, ha nem igazságos, ha nem részrehajlás nélküli, ha nem szolgálja a közösség javát”.³⁷ Ebben a szellemben tagadta meg *Luther* az írásai és nézetei visszavonását az 1521-es wormsí birodalmi gyűlésen és ezzel zárta *Kálvin* az *Institúciók* polgári kormányzatról szóló fejezetét.³⁸

2.6. Szövetségi elv³⁹

A *Tóra* arról tudósít, hogy még *Isten* sem kényszerítette rá az uralmát ószövetségi választott népére, Izraelre, hanem azt a néppel kötött szövetségre alapozta.⁴⁰ Uralmának célja pedig nem a leigázás, hanem (társadalompolitikai szemszögből nézve) a nép életének, szabadságának megőrzése, boldogulásának elősegítése volt, annak fejében, ha a nép nem követ idegen isteneket és megtartja *Isten* törvényeit, szövetségét.⁴¹

³³ ApCsel 5:29.

³⁴ TERTULLIANUS, Védőbeszéd, IV.10. és 13.

³⁵ SZENT ÁGOSTON: A szabad akaratról I.33. *Ágoston* külön leírja, hogy a „vallás törvényei” védelmében a „mennyei Város” részéről szükségszerű „ellene mondani a földi városnak” még ha ez haragot, gyűlöletet és üldöztetést vált is ki. Lásd: SZENT ÁGOSTON, *Isten városáról* 19,17.

³⁶ AQUINÓI, *Summa* I–II. q. 96, a 4.

³⁷ ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése* 103.

³⁸ KÁLVIN, *Institúció* IV.20.32.

³⁹ Ez az elv, amely a Biblia szövetségeinek (lásd a következő lábjegyzetet) és az ókori zsidó állam működésére vonatkozó törői előírásoknak az értelmezésén alapul, nem keverendő össze a *Hobbes*, *Locke* és *Rousseau* munkásságához kötött, későbbi elvont, racionalista, szerződés-elméletekkel, bár közös bennük az uralkodók elismerésének az uralkodói kötelezettségek teljesítéshez kötött feltételes jellege, így inspirációt nyújthatott az utóbbiakhoz.

⁴⁰ II. Mózes 19:3–6 „Mózes pedig felment az Istenhez, és szólt hozzá az Úr a hegyről, mondván: (...) ezt add tudtára az Izráel fiainak. Ti láttátok, amit Egyiptommal cselekedtem, hogy bordonaltalak titeket sasszárnyakon és magamban bocsátottalak titeket. Most azért ha figyelmesen hallgattok szavamra és megtartjátok az én szövetségemet, úgy ti lesztek nékem valamennyi nép közt az enyéim; mert enyém az egész föld. És lesztek ti nékem papok birodalma és szent nép (...).” A teljes Szentírás végig húzódnak alapelvek, hogy *Isten* nem diktátumok formájában, hanem szövetségi alapon lép kapcsolatba az emberiséggel. Például az *ádám*, *noah* és az újszövetség formájában az egész emberiségnek, a mózesi szövetség formájában pedig ószövetségi kiválasztott népének, Izraelnek kínált fel szövetséget. Valamennyi szövetségének alapmotívuma az *Isten* szeretetéből fakadó teremtői gondviselés, a szövetséges életének, szabadságának megőrzése, boldogulásának elősegítése, üdvösségre vezetése, feltéve, ha a szerződő fél a szövetség feltételeit megtartja. A szövetségbe való belépés mindig önkéntes. A szövetségi elv kérdéskörében lásd: BULLINGER, *De Testamento*; FRIVALDSZKY, *További közelítések a 'szövetség' ószövetségi értelméhez* 193–244., továbbá: FRIVALDSZKY, *Néhány katolikus szemléletű megfontolás az ószövetségi 'berit' sajátos relacionális jellegéről* 201–211.; RUGÁSI, *Sacrum imperium* 20–22.

⁴¹ II. Mózes 19:3–6; 20:2; 23:20–33. 5. Mózes 28:1–14.

Az *Isten* által kezdeményezett és mózesi közvetítéssel történt szövetségekötés módja maga is ráirányítja a figyelmet erre a nép üdvét célzó motívumra. A szövetségekötés az után történt, hogy *Isten* megszabadította az izraelitákat az egyiptomi rabszolgaságból, tehát szabadítóként mutatkozott be a választott népnek, előre tanúságát adta a nép java iránti készségének.⁴² Ehhez társul, hogy minden kényszertől mentesen került sor a szövetségekötésre. Az *Isten* által felajánlott szövetség elfogadásáról három fordulóban, tehát háromszor foglalt állást az izraeliták közössége, önkéntes akaratnyilvánítással.⁴³

Isten (mint Úr) és az izraeliták (mint nép) szövetsége a kettejük közötti kölcsönösség és együttműködés elvét domborítja ki, annak ellenére, hogy a két oldal hatalmi potenciálja nyilvánvalóan egyenlőtlen. Ebből törvényszerűen adódik társadalompolitikai szempontból a kérdés: Ha a mindenható *Isten*, az abszolút szuverén, aki függetlenül az egész emberiség akaratától bármit, bármikor megtehet,⁴⁴ ennyire fontosnak veszi a néprészvételt saját uralma gyakorlásához, akkor miért ne vonatkozna ez az elv még inkább a halandó, földi kormányzókra?

A *Tóra* királytörvénye eleve a néprészvétel elvét alapozza meg a királyi szék betöltésében, aminek jelentőségét nem csökkenti, hogy a nép e vonatkozásban még eléggé differenciálatlan fogalom volt. A nép, illetve képviselői (vének, nemzetségfők, főemberek) elfogadása nélkül még az *Isten* általi kiválasztás sem vezetett automatikusan királyságra az izraelita teokratikus államrendben sem, noha a népnek jól felfogott érdeke volt fel- és elismerni *Isten* kiválasztottját.⁴⁵

A Biblia történeti könyvei kifejezetten tanúskodnak a király és nép közötti szövetség megkötéséről, ami kétirányú kötelezettségvállalást jelentett a részükről: egyrészt együttesen *Isten* felé, másrészt pedig kölcsönösen egymás irányában való elköteleződést a *Tóra* normáinak követésére. *Jóás* júdabeli király (uralkodott i. e. 842–805) vonatkozásában így tudósít erről az Ótestamentum: „*És kötést (berit) tőn Jójada (értsd: a szövetségekötésben közreműködő pap) az Úr, a király és a nép között, hogy ők az Úrnak népe lesznek; és külön a király és a nép között.*”⁴⁶ A király és a nép

⁴² A *Dekalogosz* preambuluma („*Én, az Úr, vagyok a te Istened, aki kiboztalak téged Egyiptomnak földéről, a szolgálat házából*”, II. Mózes 20:2) maga is a kivonulás kontextusába helyezi a mózesi törvényeket.

⁴³ II. Mózes 19:3–8; 24:3–8.

⁴⁴ Dániel 4:32 (*Isten* előtt) „*a föld minden lakosa olyan, mint a semmi; és az ő akarata szerint cselekszik az ég seregében és a föld lakosai között, és nincs, aki az ő kezét megfoghatná, és ezt mondaná neki: Mit cselekedtél?*”

⁴⁵ V. Mózes 17:14–15 „*Mikor bemegy arra a földre, amelyet az Úr, a te Istened ad néked, és bírod azt, és lakozol abban, és ezt mondod: Királyt teszek magam fölé, miképpen egyéb népek, amelyek körültem vannak: Azt emeld magad fölé királyul, akít az Úr, a te Istened választ. A te atyádfiai közül emelj magad fölé királyt; nem tehetsz magad fölé idegent, aki nem atyádfia.*” Ennek alapján jelenti ki *Dávid* király barátja, *Khúsaí*: „*(...) akít az Úr és ez a nép választ, és az Izraelnek minden fiai, azé lesznek és azszal maradok.*” (II. Sámuel 16:18). A nép, illetve képviselőinek részvételéről (minimálisan is a beleegyezést tükröző ún. akklamáció, közfelkiáltás formájában) lásd például: *Saul*nál I. Sámuel 10:24; 11:15. *Dávid*nál I. Krónika 11:3; 1. Krónika 12:23; 2. Sámuel 2:4; 5:3. *Salamonn*ál I. Királyok 1:39–40; 1. Krónika 29:20–24. *Roboámn*ál I. Királyok 12:1; II. Krónika 10:1. *Jeroboámn*ál I. Királyok 12:20. *Akhabázn*ál II. Krónika 22:1. *Joás*nál II. Királyok 11:12–17. *Uzzászn*ál II. Krónika 26:1. *Joákhabázn*ál II. Királyok 23:30; II. Krónika 36:1. Lásd erről: BEZA: On the Rights of Magistrates q.5.; BRUTUS, Vindiciae q. 3. I. cím 70–74.; RUTHERFORD, Lex Rex q. IV. „*Whether the King be only and immediately from God, and not from the people*”. A királytörvényben lefektetett korabeli néprészvételi elv maga is cáfolata az atyai (családfői) hatalom természetét egy az egyben a politikai hatalomra is rávetítő patriarchális államelméletnek. Az utóbbi a királyi hatalom abszolút jellegének és az annak való feltétlen engedelmességnek a természetes voltát igyekezett alátámasztani a patriarcha hatalmával való azonosítással. Lásd: FILMER, Patriarcha, *passim*. Vö. RIGÓ, Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet.

⁴⁶ II. Királyok 11:17. Lásd hozzá a zsidó írásmagyarázók, például *Rasbi*, vagy *David Altschuler* rabbi kommentárját is: https://www.sefaria.org/II_Kings.11.17?lang=bi&with=Rashi&lang2=en és https://www.sefaria.org/II_Kings.11.17?lang=bi&with=Metzudat%20David&lang2=en. A királyok, valamint a nép közötti szövetségekötést (héber: *berit*, görög: *diathéké*, latin: *foedus*) illetően lásd *Dávid* király esetét is: II. Sámuel 5:1–4; I. Krónika 11:3. Ha jórészt pusztán formalitássá üresedve is, de ez a szövetségi elv élt tovább az európai keresztény királyságokban a királyi koronázási

relációjában a szövetség kölcsönös kötelezettséget terhel mindkét oldalra. A nép engedelmségét a király felé, cserében az isteni törvényekkel összhangban való kormányzásért. Ez elvileg elszámoltathatóvá tette őket egymás irányában. A szövetség (voltaképpen a Tóra parancsolatainak) megszegése elvileg felhatalmazta a sértett oldalt a sérelmeinek orvoslására, így a kormányzottakat az ellenállásra, ami orvosolhatóság híján elvileg a királyok letételéig is kiterjedt. Akinek ugyanis joga van királyt tenni maga fölé, annak elvileg joga van őt le is tenni. Indokolt esetben ez nem minősült az isteni rend elleni lázadásnak.⁴⁷

Így történt az egységes izraeli királyság kettészakadása is. Miután Salamon király utódja, Roboám nem volt hajlandó könnyíteni a salomoni uralom alatt bevezetett súlyos adóterheken, tíz izraelita törzs őhelyette I. Jeroboámot választotta meg királyának, megalapítva ezzel az önálló északi királyságot, a bibliai leírás szerint isteni jóváhagyással.⁴⁸

A kormányzatok társadalmi legitimitációra utaltsága tehát a bibliai leírásokban is tükröződő alapelv. Az elfogadottság elnyerése és fenntartása nem magától értetődő, nem valamiféle feltétel nélküli hittétel, hanem azt a kormányzat rendeltetésszerű tevékenysége hivatott alátámasztani.⁴⁹ Több keresztény szerző is rámutat, hogy még a házassági szövetség, mint az Isten által alapított legszentebb emberközi szövetség, amiben a két fél eggyé válik („*lesznek ketten egy testté*”),⁵⁰ is felbontható a házasságtörővel szemben. Még inkább felmondható a szövetség az ennél alacsonyabb rangú, politikai kötöttséget illetően, a másik oldal súlyos, következetes, jelentős érdeksérelmet okozó szerződészegése esetén.⁵¹

eskük formájában, ami a felek tudatától függetlenül is potenciálisan alapot szolgáltatott a kormányzotti ellenállásra az uralkodói esküszegés esetén. A koronázási eskü jelentőségéről lásd: BLACKSTONE, Commentaries 1. könyv, 6. fejezet: Of the King's Duties).

⁴⁷ Az Isten és a népe (Izrael, egyház) közötti szövetségi elv a klasszikus teológiai értelmezési tartományon túllépve, az emberközi (a király és a nép közötti) politikai és társadalmi viszonyokra vonatkozó analógiaként, illetve példaként is megjelent. Rotterdami Erasmus írja I. Miksa császár unokájához, a később német-római császárrá választott Károly Habsburg herceghez címzett királytükreben: „Kölcsönös jogviszony van a fejedelem és a nép között: a nép köteles neked adót fizetni, engedelmeskedni; te viszont tartozol a népnek, hogy köteles vagy jó és éber fejedelemeként uralkodni. Ha megköveteled a tiedtől azt az adót, amivel tartoznak neked, akkor vizsgálj meg először önmagadat: vajon leróttad-e már irántuk a te kötelességed adóját.” (A keresztény fejedelem neveltetése, 59-60.) Különösen erőteljesen domborodott ki a szövetségi elv a kálvinista politikai teológiában, mint azt Beza, Althusius és Rutherford munkái, továbbá a Stephen Junius Brutus álnéven 1579-ben publikált hugenotta értekezés, a *Vindiciae Contra Tyrannos* is tanúsítják. Lásd: BEZA, On the Rights of Magistrates q.6. „The obligation subsisting between supreme and subordinate magistrates is mutual”, továbbá „A restatement of the sixth question” és „The Kings of Judah elected by the people” alcímek alatt; BRUTUS, Vindiciae q.1. 9–13. q.3. 144–145, 177. Althusius kihangsúlyozza, hogy a Dekalogosz-normáknak való alárendelődés kimondatlanul is beleértendő a felsőbbbségek beiktatásának és uralkodásának feltételei közé, mert a nép „*kétség kívül nem ad felbatalmazást saját tönkretételére*”. (szerz. ford.) Lásd: ALTHUSIUS, Politica XIX–XX., XIX. 33. §. Hasonló érveléssel Rutherford is hangsúlyozza a királlyá tétel feltételhez kötöttségét abban az esetben is, „*ha még nincs is lefektetve erre vonatkozó szóbeli, vagy írott szövetség*,” mivel „*Isten szava és a természet törvénye*” is azt indokolja, hogy arra adtak hatalmat neki, hogy „*atya, védelmező, őriző legyen*,” nem pedig arra is, hogy akár „*zsarnok, gyilkos, véres oroszlán is lehessen, aki elpusztíthatja és lerombolhatja Isten népét*.” (szerz. ford.) Lásd: RUTHERFORD, Lex Rex q.14. 109. „*Whether or no the people make a person their King conditionally, or absolutely; and whether there be such a thing, as a covenant tying the King no less than his subjects*”. Lásd ehhez még: Q. 26. „*Whether the King be above the law or no*”. q.40 „*Whether or no the people have any power over the King, either by his oath, covenant, or any other way*”.

⁴⁸ I. Királyok 12,1–24; II. Krónika 10:1–11:4.

⁴⁹ II. Krónika 10:7 – A vének tanácsa Roboám királynak: „*Ha javára leendesz ennek a népnek, s kedvezel nekik és jó szóval beszélsz hozzájuk; akkor te szolgálid lesznek mindenkor*”.

⁵⁰ I. Mózes 2:24, Máté 19:5–9.

⁵¹ A házassági hasonlatot lásd: BEZA, On the Rights of Magistrates q.6. „*Various objections answered*” alcím e/ pont; ALTHUSIUS, Politica XVIII. 105. §; RUTHERFORD, Lex Rex q. 34, 15. pont; Magdeburg Confession 80.

2.7. Jogos védelem

Az emberek természetes jogainak elidegeníthetetlenségéből (lásd a 2.2. fejezetben) következik ezek megvédése a jogtalan támadásokkal szemben. Ebbe egyaránt beletartozik a saját, illetve a mások személye és javai elleni támadás elhárítása is, tehát túlmutat az önvédelem körén. A védekezés a törvényes rend őrleinek távollétében jobb híján a megtámadottra hárul. Az jogos védelemnek a tételes jottól függetlenül létező, magától értetődő (természetjogi) karaktere tükröződik abban, hogy a mózesi törvények is tényként tudomásul véve elismerik a gyakorlását. Mindössze szükségességi és arányossági korlátozásnak vetik alá, a túlkapások elkerülése céljából: „*Ha ház-fölverésen kapják a tolvajt, és úgy megverik, hogy meghal, nincs vérbűn miatta. Ha reá süttött a nap, vérbűn van miatta (...)*”.⁵²

Éjszakai házbetörés esetén nem várható el a támadó motívumának felismerése, így a védekezésnél arányossági követelmény nincsen. Biztonsági okokból a legdrágább érték, az emberi élet közvetlen veszélyeztetettségét kell vélelmezni. Ezért a sértettet nem terheli felelősség a betörő életének kioltásáért akkor sem, ha utólag kiderül, hogy az nem kívánt az életére törni. Napfénynél viszont már jobban felmérhető a veszély mértéke. Ilyenkor sem tiltott a behatoló életének kioltása, ha a megtámadott fél életének veszélyeztetettsége nyilvánvaló. Ennek híján azonban törekednie kell rá, hogy védekezése ne lépje túl a jogtalan támadás elhárításához szükséges mértéket.⁵³

A fenti elvből több minden következik. Egyrészt az önvédelem az élet és testi épség védelmén kívül kiterjed az anyagi javakra is. Emellett a támadott jogi tárgy (emberi élet, testi épség, vagyonelemek) azonossága okán a védelem túlmutat a betörés esetkörén, mindenfajta élethelyzetre vonatkozik. Továbbá az „aranszabály”⁵⁴ alapján nem csak a személyében megtámadott felet illeti meg, hanem az önvédelem mellett feljogosít a mások védelmében való fellépésre is (jogos védelem). A családtagok védelme egyenesen kötelezettség is.⁵⁵ Mindemellett az Ótestamentum általánosan is nyomatékostítja: „*Szabadítsd meg azokat, akik a halálra vitetnek, és akik a megöletésre tántorognak, tartóztasd meg*”.⁵⁶ Mindez szintén a nép életére, szabadságára, javaira törő zsarnoksággal szembeni ellenállás kérdésköréhez vezet.

Az Újszövetség sem változtatott ezen. *Jézus Krisztus* maga jelenti ki a hegyi beszédben: „*Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltssem. Mert bizony mondom néktek, míg az ég és a föld elmúlik, a törvényből egy jóta (értsd: a legkisebb betű), vagy egyetlen pontocská (értsd: írásjel) el nem múlik, amíg minden be nem teljesedik (értsd: meg nem valósul)*”.⁵⁷ Az önvédelmi jogot hangsúlyozza az is, hogy *Jézus Krisztus* az ún. búcsúbeszédeiben kézifegyver beszerzésére is felszólítja tanítványait: „*most, akinek erszénye van elővegye, hasonlóképpen a táskát; és akinek nincs, adja el felső ruháját, és vegyen szablyát*”.⁵⁸

⁵² II. Mózes 22:2–3a.

⁵³ Lásd: AQUINÓI, Summa II–II. q. 64. a. 7.

⁵⁴ III. Mózes 19:18b: „*szerezzed felebarátodat, mint magadat.*” Máté 7:12: „*Amit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal; mert ez a törvény és a próféták.*” Lásd még: Lukács 6:31.

⁵⁵ I. Timóteus 5:8: „*Ha pedig valaki az övéiről és jóképpen az ő háza népéről gondot nem visel: a hitet megtagadta, és rosszabb a hitetlennél.*”

⁵⁶ Példabeszédek 24:11.

⁵⁷ Máté 5:17–18.

⁵⁸ Lukács 22:36. Az, hogy *Jézus Krisztus* nem engedte használni ezeket az elfogatásakor (Máté 26:47–52), nem cáfolja mindezt, mivel ekkor éppen az előre megprófétált isteni küldetését, az ő általa is előre jelzett, engesztelő és

3. Az isteni jogon való uralkodás értelmezése

Az isteni jogon (*iure divino*) való uralkodás kérdése képezte a legnagyobb vitapontot az uralkodókat *Isten* földi helytartóinak tartó és ezért feléjük feltétlen alattvalói engedelmességet előíró abszolutistákkal. A kérdés *sola scriptura* elv szerinti értelmezése ezért központi szerepet játszik a közhatalom birtokosainak való engedelmség feltételhez kötöttségének és ebből eredően az ellenállási jognak a megalapozásában.

Az Újtestamentum legtöbbet idézett rendelkezése a kérdésben *Pál* apostol rómaiakhoz írt levelében olvasható: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak (ἐξουσία-exuszia); mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek. Azért, aki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelésének támad ellene; akik pedig ellene támadnak, önmagoknak ítéletet szereznek. Mert a fejedelmek (ἀρχων-arkhón) nem a jó, hanem a rossz cselekedetnek rettegésére vannak. Akarod-e pedig, hogy ne félj a hatalmasságtól? Cselekedjed a jót, és dicséreted lesz attól. Mert Isten szolgálója (διάκονος-diakonosz) ő a te javadra. Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgálója, bosszúálló a haragra annak, aki gonoszt cselekszik. Annak okáért szükség engedelmeskedni, nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is. Mert azért fizettek adót is; mivelhogy Istennek szolgálói (leitourgosz), kik ugyanabban foglalatoskodnak. Adjátok meg azért mindenkinek, amivel tartoztok: akinek az adóval, az adót; akinek a vámmal, a vámot; akinek a félelemmel, a félelmet; akinek a tisztességgel, a tisztességet.” (kiemelés a szerzőtől)⁵⁹

Az első, és az abszolutisták által sulykolt látszat⁶⁰ ellenére ez a szövegrész sem ír elő feltétlen engedelmséget a hatalomgyakorlók irányában. A szövegrészben „hatalmasságként” lefordított kifejezés, a görög ἐξουσία (*exuszia*). Nem a hatalomgyakorló személyére utal, hanem magára a hatalmi jogkörre, az e jogkörrel bíró intézményre.⁶¹ Ez az, amit az *Isten* rendelt: maga a hatalom intézménye. Ebből eredően a hatalom konkrét gyakorlójának is eleve keretet szab a posztjához rendelt jogkör, aminek túllépése, vagy rendeltetésellenes gyakorlása az eljárását illegitimmé, egy szinten túl törvénytelené teszi.⁶²

A hivatali tisztség és annak betöltője, mint a konkrét hatalomgyakorló, megkülönböztetendők. A tisztség az isteni és a természeti törvényekkel harmóniában álló

helyettesítő áldozatát készült beteljesíteni (Ézsaiás 53; Máté 16:21), amit akadályozott volna a tanítványok fegyveres ellenállása: „Mi módon teljesednének be az Írások, hogy így kell lenni?” (Máté 26:54). A békétűrésre vonatkozó közismert jézusi felhívások, mint például: „aki arcon üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orcádat is; és aki törvénykezni akar veled, és elvenni a te alsó ruhádat, engedd neki oda a felsőt is” (Máté 5:39.b–40) sem az önvédelem elvitását jelentik. Egyik eset sem a súlyosabb, például az életet veszélyeztető támadások eltűréséről, vagy az embertársak védtelenül hagyásáról szól. A súlytalanabb inzultusok elszenvetését ajánlják a feszültségek deeszkalációja, a békesség érdekében és a személyes bosszúállástól óvni.

⁵⁹ Róma 13:1–7. Ugyanerről lásd még: I. Péter 2:13–14: „Engedelmeskedjétek azért minden emberi rendelésnek az Úrért: akár királynak, mint feljebbvalónak; Akár helytartóknak, mint akiket ő küld a gonosztévők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicsérésére.”

⁶⁰ Lásd például *William Barclay* 1600-ban publikált *De Regno et Regali Potestate* című művét, *John Maxwell* 1644-ben, majd 1680-ban kiadott *Sacro-sancta Regum Majestas, or, The Sacred and Royal Prerogative of Christian Kings* című művét, illetve *Sir Robert Filmer* 1680-ban az olvasóközönség elé tárt *Patriarcha* című művét. Vö. RIGÓ, *Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet*.

⁶¹ A *Vulgata* latin nyelvű szövege is ezt tükrözi, amikor a tárgyi kifejezést „potestas”-ként adja vissza.

⁶² Lásd *Aquinói Tamás* leírását az igazságtalan törvényekről és a velük szembeni engedetlenségről. AQUINÓI, *Summa I–II. q. 96, a. 4.*

kormányzásra van rendelve, amivel visszaél a birtokosa, ha ezzel szemben használja. Mint korábban már szó esett róla,⁶³ a Tóra királytörvénye egyértelműen a királyi hatalom törvény uralma alá vettségére és a törvényekkel harmóniában álló regnálásra alapozta a hatalomgyakorlás legitimitását, amivel eleve feltételt szabott. A hatalom intézményének a tagadása, elvitatása az, amit a bibliai leírás tilalmaz, mert ez az anarchiának és törvénytelenységnek nyit ajtót. A törvénytelen hatalomgyakorlással szemben azonban nem zárja ki az ellenállást, ha annak indítéka és célja törvényes és nem okoz a társadalom életében nagyobb károkat, mint aminek elhárítására törekszik.

Az, hogy az Újtestamentum „Isten szolgájaként”⁶⁴ szól a „fejedelemről”⁶⁵, nem jelenti az uralkodó isteni rangra emelését (a Szentháromság szentnégyességgé bővítését) a tisztsége okán. Csak Isten „szolgájának” (sic!) való minősítéséről szól, de erről sem automatikusan. Csak annak függvényében, hogy a vezető a természeti és isteni törvényekkel harmóniában kormányoz-e (erre utal az idézetben a jó- és a gonosztettek elhatárolásának követelménye⁶⁶) és ez által valóban a közjót szolgálja-e („Isten szolgája ő a te javadra”). Az ilyen kormányzás minősíthető ugyanis akként, hogy a hatalom gyakorlói „mint Istennek szolgálói, ugyanabban (tehát amiben a hívők is: az isteni rend szolgálatában) foglalatoskodnak”. E minőség teszi lehetővé, hogy a keresztények engedelmissége ne kényszerből, hanem a „lelküismeretükből” fakadjon, mint erre az idézett bibliai passzus utal. A genfi Biblia idevágó glosszája hozzá is fűzi a lelkiismeretből fakadó engedelmisséget illetően, hogy ez „addig a mértékig (tart), ameddig törvényesen szabad: mert ha törvénytelen dolgokat parancsolnak nekünk, azt kell válaszolni, amire Péter tanít minket: Inkább Istennek kell engedelmeskedni, mintsem embernek”.⁶⁷

A bibliai értelmezés szerint a király a „népének pásztora”, aki a nyáj őrzésére és legeltetésére, nem pedig megnyúzására hivatott. A pásztor a tolvajjal szembeállítva maga Jézus Krisztus jelenti ki: a jó pásztor „életét adja a juhokért”, a tolvaj ellenben azért jön, hogy „lopjon, öljön, pusztítson”.⁶⁸ Az utóbbi gyakorlat, az ördöghöz kötött jegyeket hordozó hatalomgyakorlás, éppen ellentéte az „Isten szolgája” általnak, tehát nem követelhet engedelmisséget.

A pásztori metaforát idézve írja Aquinói Tamás: „Nem az ország van a királyért, hanem a király van az országért: mivel Isten azért rendelkezett róluk így, hogy az országot igazgassák, kormányozzák, és mindenkit tartsanak meg a jogában. Ez az uralom célja. Ha másképpen cselekednek, maguknak juttatva mindent, ami kellemes, akkor nem királyok, hanem tirannusok. Ő ellenük mondja az Úr Ezékiel könyvében: 'Jaj Izráel pásztorainak, akik önmagukat legeltették! Vajon a pásztoroknak nem a nyáját kell-e legeltetniük? A tejet megették, és a gyapjúval ruházkodtatok, a hízártat megöltétek; a nyáját nem legeltettétek... hanem keményen és kegyetlenül uralkodtatok rajtuk.’”⁶⁹

Azt, hogy a hatalomgyakorlót Isten szolgájának lehet-e tekinteni, a ténykedésének természete mutatja meg. Isten szolgája ugyanis nem megy szembe az isteni törvényekkel, nem

⁶³ Lásd a 2.4. fejezetben írtakat.

⁶⁴ Gör. διάκονος – diakonosz (szolga, szolgáló).

⁶⁵ Gör. ὁ ἄρχων – ho arkhón (vezér, király, fejedelem, kormányzó – tehát itt a vezetőket gyűjtőfogalma).

⁶⁶ Ugyanezt lásd: I. Péter 2:14-ben, miszerint Isten a felsőbbbségeket „a gonosztévők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicsérésére” rendeli.

⁶⁷ Lásd a Genfi Bibliának a Róma 13:5. vershez kapcsolt széljegyzetét: <https://www.reformedreader.org/gbn/gbnromans.htm>, továbbá: BRUTUS, Vindiciae q.1. 21–28. és q.3. XIII. cím 127.

⁶⁸ János 10:10–11.

⁶⁹ AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról III–11. 129. Az itt idézett bibliai szöveghely: Ezékiel 34:2–4. Lásd ugyanerről: ALTHUSIUS, Política XVIII. 99. §.

zsarnokoskodik népe felett. Regnálását a bibliai királytükör által közvetített mintához igyekszik igazítani.⁷⁰ Mindebből következik: ha az államvezető az isteni és a természettörvény, a közjó ellen fordul, rá már nem vonatkozik az említett minősítés. Különben a véreskező diktátorokat is *Isten* szolgálának kéne tekinteni és engedelmessékedni nekik, ami abszurdum.⁷¹

Ha a hatalomgyakorlók pusztán a pozíciójuk okán automatikusan *Isten* szolgálának minősülnének, akkor nem beszélne az Ótestamentum az isteni kötelekeket (értsd törvényeket) leszaggató királyokról, fejedelmekről.⁷² Nem szólna „*batárrontó*”⁷³, illetve „*ragadományt ragadozó farkasokként vért ontani, lelkeket elveszteni*” kész, gátlástalanul nyereszkedő júdeai előjárókról.⁷⁴ Akkor a héber fiúcsecsemők meggyilkolását elrendelő egyiptomi fáraó, továbbá a csecsemő *Jézus* életére törő *Nagy Heródes*, aki lemészároltatta a két éves kor alatti betlehemi kisgyermeket, és aki elől egészen annak haláláig Egyiptomba kellett elmenekülnie *Jézus* családjának, maguk is *Isten* szolgálái lennének.⁷⁵ Akkor *Jézus Krisztus* nem minősítette volna rókának *Heródes Antipászt*, Galilea uralkodóját (uralkodási ideje: i. sz. 4–39), aki ugyancsak az ő életére tört.⁷⁶ Akkor *Jézus Krisztus* nem üzené a szmirnai gyülekezetnek, hogy a „*Sátán (sic !)* *egynéhányat tiközületek a tömlöcbe fog vetni*”.⁷⁷ Akkor az eljövendő Antikrisztus, mint a végkorszak világvezetője is *Isten* szolgálója lenne.

Az 1550. évi magdeburgi konfesszió például ekként fogalmaz velősen minderről: „*A hivatali méltóságot Isten a jótettek elismerésére és a gonoszettek rettegtesére rendelte. Ezért amikor az elkezd a jótetteket terrorizálni és a gonosztságot honorálni, már nem Isten, hanem az Ördög rendelését cselekszi. Így aki ellenáll az ilyen cselekedeteknek, nem Isten, hanem az Ördög rendelésének áll ellene.*”⁷⁸ *Samuel Rutherford* így ír ugyanerről: „*Nyilvánvaló, hogy a hatalmasságoknak való alávettség és engedelmség, amiről a rómaiakhoz írt levél 13. része ír, a hivatali méltóság hatalmának és tisztségének való absztrakt engedelmségre vonatkozik, vagy (...) afelé személy felé áll fenn, aki ezt a hatalmat törvényesen gyakorolja, és nem ír elő ez a szöveg, vagy Isten egyetlen más szava sem engedelmséget a hatalmával visszaélő és zsarnokoskodó király irányában (...). A*

⁷⁰ Isteni törvények szerinti igazságosság és jogosság, védelem az elnyomástól, erőszaktól, a nép biztonságának és boldogulásának ön maga érdekei elé helyezése (I. Krónika. 21:17; 97. Zsoltár; 99. Zsoltár 4; Példabeszédek 31:8–9). Mindezekben a végső minta maga a *Messias*, mint „*a királyoknak Királya és az uraknak Ura*” (I. Timóteus 6:15; Jelenések 17:14; 19:16).

⁷¹ Látszatra ellentmond ennek, hogy az Ótestamentum a júdeai királyságot meghódító és az ottani zsidó lakosság javarészét az ún. babiloni fogságba elhurcoló *II. Nabukodonozor* új babiloni királyt (uralkodási ideje: i. e. 605–562) magát is „*Isten* szolgáljaként” nevesíti. Ilyen alapon is vezették le többen, hogy a zsarnokokat is *Isten* támasztja a nép bűneinek megbüntetésére, ők *Isten* haragjának egyfajta földi megtestesítői: Jeremiás 25:9; 21:7; 27:6; 43:10; Ezsdrás 5:12; Dániel 2:37. *Kálvin* is ezen a véleményen van, lásd: *KÁLVIN, Institutio IV. 20.25–28*, de ennek ellenére nem tartja őket érinthetetleneknek (mint erre később utalunk). Azonban ilyenkor – mint arra *Rutherford* is rámutat – kivételről van szó, amit nem lehet általánosítani. *Nabukodonozor* esetében például *Jeremiás* profétán keresztül *Isten* kifejezetten előre kinyilatkoztatta a babiloni hódításban testet öltő történelmi ítéletet, külön figyelmeztetve az ellenállás elkerülésére, éppen a károk minimalizálása és a túlélés biztosítása végett (Jeremiás 27:1–12; 38:17–23). A figyelmeztetés oka éppen az volt, hogy e nélkül magától értetődő lenne az ellenállás az elnyomóval szemben, mint azt más esetekben az izraeliták a rájuk támadókkal szemben rendszeresen gyakorolták is. Lásd hozzá: *RUTHERFORD, Lex Rex q.10. 3–4. pontok, 73–75*. Ugyanezt fogalmazza meg a következő mű is: *BUCHANAN, De Jure 58*.

⁷² 2. Zsoltár 2–3.

⁷³ Hóseás 5:10. Lásd hozzá: *BRUTUS, Vindiciae q.1., 2.*

⁷⁴ Ezékiel 22:27. Hivatkozzák: *AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról I-4. 18.*; *ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 44.* és *RUTHERFORD, Lex Rex q.34. 329.*

⁷⁵ Máté 2:13–18.

⁷⁶ Lukács 13:31–2.

⁷⁷ Jelenések 2:10.

⁷⁸ A Konfesszió kilenc lutheránus magdeburgi lelképásztor 1550. április 13-án közzétett állásfoglalása arról, hogy a város miért utasítja el az 1548-as augsburgi Interim protestánsellenes intézkedéseit. Angol fordításban lásd: <https://gereformeerd.org/wp-content/uploads/2021/04/Magdeburg-Confession-1550.pdf> 74. (szerz. ford.).

*királyok, akik igazságtalan dolgokat parancsolnak, és ártatlanokat gyilkolnak, nem többek, mint emberek, mint bűnös emberek; és az erre használt hatalmuk bűnös és bitorolt hatalom (...) Aki magának az olyan embernek áll ellene, aki királyként istenellenes dolgokat parancsol és ártatlanokat gyilkol, nem Isten rendelkezésének, hanem a bűnnek és a Sátán rendelkezésének áll ellen; igazságtalanságok megparancsolására és zsarnokoskodásra ugyanis az embernek nincs hatalma Istentől.*⁷⁹ *Althusius* is írja, hogy amennyiben az uralkodó az Isten szolgája, akkor semmi olyant nem tehet, ami ellentétes Isten parancsolataival.⁸⁰ „Nincs hatalom a gonoszúságra, kártevésre, csak a jóra, támogatásra, az alattvalók javára.”⁸¹

Mindezt összegezve megállapítható, hogy a Róma 13. mind a két oldalnak szól: kijelöli az államvezetők részére a hatalomgyakorlás törvényességének és igazságosságának követelményét, és ehhez a feltételhez kötve (!) engedelmességet ír elő a kormányzottak részére. Amennyiben a vezetők ettől eltérnek, nem számítanak Isten szolgálóinak, sőt – az ismertetett felfogás szerint – egy szinten túl már az ördög (mint „lopni, ölni, pusztítani” jövő tolvaj)⁸² munkatársainak minősülnek, akikkel szemben már csak a kormányzati hatalom Isten által rendelt szerepének helyreállítása végett sem csak jogos, hanem kötelességszerű az ellenállás. Aki viszont a törvényesség és igazságosság alapján álló hatalomgyakorlás ellen támad, annak szükségszerűen kell elszenvednie a „kard hatalmát”.⁸³

Ilyen eszmeiség mentén bontakozott ki az a nézet, hogy a polgári hatalom intézménye még a benne ülőkkel szemben is védelemre szorul annak érdekében, hogy be tudja tölteni az Isten adta rendeltetését. Így, ha másként nem megy, magát a királyságot is meg kell szabadítani a zsarnokoskodó királytól.

4. Az ellenállás célja és formái

Az előző pontokban felvázolt hatalmi kereteknek az isteni törvényekbe ütköző áthágása morálisan igazolhatóvá tette az érintett hatalmi aktusokkal és hatalomgyakorlással szembeni ellenállást. Hangsúlyozni kell, hogy a bibliai könyvek szerint ennek sosem valamiféle forradalmi célja volt, különösen nem politikai lázadás, zavargás, hanem az isteni törvényeknek, az ezek szerinti életmód szabadságának és az ezeket felölélő közjónak a védelme, illetve helyreállítása. Így például az izraeliták sem az egyiptomi, sem a babiloni tartózkodásuk alatt, azaz idegen földön nem léptek fel rendszerváltoztató céllal, hanem csak a saját, isteni szövetségi normáikat, istentiszteletük és ebből fakadó életmódjuk szabadságát védelmezték. Ugyanezt tették az őskeresztények is a római birodalom területén. Más volt a helyzet az izraeliták szuverén államisága idején, a saját állami kereteiken belül, ahol a tórai előírások szerint eleve ők maguk szabták meg az

⁷⁹ RUTHERFORD, *Lex Rex* q. 29. „Whether, in case of defensive war, the distinction of the person of the King, as a man, who can commit acts of hostile tyranny against his subjects, and of the office and royal power that he hath from God and the people, as a King, can have place.” 263–264. (szerz. ford.) A kérdéstről lásd a 33. fejezetet is: „Whether or no the place Rom.xiii. 1, prove that in no case it is lawful to resist the King.”

⁸⁰ ALTHUSIUS, *Politica* IX. 21. §. Lásd még XVIII. 7–8. §.

⁸¹ ALTHUSIUS, *Politica* XIX. 37. § (szerz. ford.)

⁸² János 10:10–11.

⁸³ A kérdéstről lásd még: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 9.; BUCHANAN, *De Jure* 55–57. BRUTUS, *Vindiciae* q.1. 25–28. q.3. V. cím 102-103. és XIII. cím 127.; ZANCHI, *On the Law in General*, 3. fejezet 4. tétel; MAYHEW, *A Discourse Concerning Unlimited Submission* 24-30.; CHAUNCEY, *Civil Magistrates Must Be Just, Ruling In The Fear of God*, *passim*; REDDINGER, *The American Revolution, Romans 13, and the Anglo Tradition of Reformed Protestant Resistance Theory*, *passim*; FERME, *A Logical Analysis of the Epistle of Paul to the Romans* 286–294.

állami és társadalmi viszonyrendszert. Ebből eredően a közhatalom működésének teljes vetületére kiterjedt a figyelmük.

Mint arról már a 2.5 fejezetben szó esett, az isteni és természeti törvények felsőbbbsége és elsőbbsége az emberi rendelkezésekkel szemben hatalom- és jogelméleti maxima és az emberi sorsot meghatározó elv a bibliai könyvek alapján. Minimálisan is az üldöztetés felvállalására indít, ha az elkerülhetetlen a felsőbbrendű törvények, illetve az isteni igazságosság feladása nélkül. „*Efraim el van nyomva, összetörve az ítélettől, mert tetszett néki követni az emberi rendelést!*” – írja a prófétai figyelmeztetés.⁸⁴ Jézus Krisztus egyenesen az ún. boldogmondások között szól az igazság miatti üldöztetés felvállalása kapcsán arról, hogy: „*Boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért: mert ők a mennyeknek országa. Boldogok vagytok, ha szidalmaznak és háborgatnak titeket és minden gonosz hazugságot mondanak ellenetek én érettem. Örüljete és örvendézzetek, mert a ti jutalmatok bőséges a mennyekben: mert így háborgatták a prófétákat is, akik előttek voltak.*” Ehhez kapcsolódva rögzíti, hogy a hívek rendeltetésébe tartozik, hogy a „*föld sóiként*” (a só természetéből eredően) mindenkor ellenállást fejtsenek ki a romlással szemben: „*Ti vagytok a földnek sava; ha pedig a só megízétlenül, mivel sózzák meg? Nem jó azután semmire, hanem hogy kidobják és eltáposkák az emberek.*”⁸⁵ A Biblia tehát eleve rögzíti a törvénytelenségnek való ellenállás mindenkori minimumát az azzal szembeni engedetlenségben.

Az ellenállás egyéb formáit, módszerét és mértékét meghatározta, hogy az inkriminált hatalmi aktusok pusztán az emberi gyarlóság, vagy tudatosan törvénytíró zsarnokság folyamánai-e, továbbá, hogy alkalmoszerűek, vagy rendszerszintűek-e. Dávid például mindössze elbujdosott a megölését célul tűző Saul király (uralkodási ideje: i. e. 1050–1010) üldözése elől. Saul azonban nem törekedett az egész királyság törvényes rendjének felforgatására. Ezzel szemben az Úr prófétáit szisztematikusan gyilkoló és üldöző, az északi királyság⁸⁶ népét idegen istenkultuszba belekormányzó akhábi zsarnokság már az ellenállás passzív formái (az adott uralmi ciklusban az elítélés, engedetlenség, bujdosás) mellett Illés próféta fegyveres fellépését is kiváltotta a zsarnoki rendszer támaszát adó idegen próféták ellen.⁸⁷

Ahogy erről már szó esett, a „*csendes és nyugodalmos élet*”, azaz a közbiztonság, köznyugalom biztosításának bibliai célja még az ellenállás erkölcsi indokoltsága esetén is eleve a célszerűség és a módozatok alapos előzetes mérlegelésére int, „*nehogy a gyógymódok veszélyesebbnek bizonyuljanak, mint maga a betegség.*”⁸⁸ Ezért mind az Ó-, mind az Újszövetség kizárják bosszúállást, megtorlást az

⁸⁴ Hóseás 5:11. Utal rá Káhin (Institutio IV. 20.32.) és hasonlóról szól a következő szöveghely is: Mikeás 6:16.

⁸⁵ Máté 5:10–13. Ehhez kapcsolódóan lásd: 45. Zsoltár 8. „*Szereted az igazságot, gyűlölöd a gonoszságot, azért kent fel Isten, a te Istened öröm olajával társaid fölét.*”, továbbá ugyan ezt a gondolatot a következő szöveghelyen: Zsidókhöz írt levél 1:9.

⁸⁶ Az egységes izraeli királyság i. e. 931-ben történt kettészakadása utáni északi államalakulat. Lásd az 5.2.5 pontban.

⁸⁷ Akhábi, Izrael királya (uralkodási ideje: i. e. 873–852). A szidóni király lányát, Jézabelt vette feleségül, aki döntő szerepet vitt a zsarnokság kialakulásában, mivel ő rendelte el az Úr prófétáinak megöletését és szorgalmazta szülőföldje istene (Baál) tisztelétét Izraelben hatalmi eszközök felhasználásával elterjeszteni. Illés a pogány istenség több száz prófétáját likvidálta nyilvánosan egy vallási szertartás után (I. Királyok 18).

⁸⁸ BEZA, On the Rights of Magistrates q. 7. Ugyanezt szövegezi le: BRUTUS, Vindiciae q.3. XIV. cím 173. *Szent Ágoston* ennek értelmében általánosságban kizárta az aktív ellenállási formákat. A római polgárháborúknak az egész társadalmat (a vétkes és a sértetti oldalt egyaránt) emésztő pusztítás tapasztalatai okán úgy tartotta, hogy „*ha a szűkség úgy kívánja*” (sic!), a keresztényeknek „*még a legrosszabb és leggyalázatosabb államot is el kell tűrniük.*” Ez még mindig a kisebbik rossz, mint a lázadás, zűrzavar és a fegyveres összecsapások mentén eluralkodó, senkit sem kímélő, városokat és falvakat elpusztító, „*dühöngő gyilkolási szabadság.*” Lásd: Isten városáról 3,26–29. Aquinói Tamás már konkrétan nevesíti a zsarnoki uralom felszámolásának jogosságát, de hozzáteszi: „*ha a zsarnoki uralom megdöntését követő felfordulásból a zsarnoknak alávetett nép nem szenved nagyobb károsodást, mint a zsarnok uralmából.*” Lásd: AQUINÓI, Summa

ellenállás motívumai közül: „*Bosszúálló ne légy, és haragot ne tarts a te néped fiaii ellen (...)*”.⁸⁹ Ez azonban nem jelenti az igazságszolgáltatás kizárását, hanem a túlkapások elkerülését célozza.

A károk lehetőség szerinti minimalizálása és a lehető legbékésebb megoldás érdekében a fokozatosság elve is rögzítésre kerül. A külső hadviselésről szóló mózesi normák előírják: „*Mikor valamelyik város alá mégy, hogy azt megostromold, békességgel kínáld meg azt. És ha békességgel felel neked és kaput nyit, akkor az egész nép, amely találattik abban, adófizetőd legyen és szolgáljon néked. Ha pedig nem köt békességet veled, hanem harcra kel veled, akkor zárd azt körül (...)*”.⁹⁰ Ez a károk mérséklésére irányuló stratégia megfelelően adaptálva még inkább követendő a belső konfliktusok esetén.

A Biblia esetleírásai arról tanúskodnak, hogy az ellenállás erőszakmentes formáin, továbbá az önvédelmi jog gyakorlásán túlmutató ellenállási formák gyakorlására vagy maga *Isten* támasztott szabadítókat⁹¹ (mint például *Mózes*, *Gedeon*, *Sámson*), vagy ennek kivitelezői maguk is eleve valamilyen hatalmi posztot töltöttek be, amiből eredően osztoztak a törvényes rend és a közjó védelme iránti felelősségben (mint pl. a papok és próféták, illetve a vének, törzs- és nemzetségfők, fejedelmek, főemberek, bírák).⁹² Mindezek alapján az ellenállás önkényességének és a felforgatásnak a klasszikus keresztény ellenállási teológia azzal is igyekezett gátat vetni, hogy az önvédelmet meghaladó aktív ellenállás jogosultágát csak a törvényes hatalommal bíró úgynevezett kisebb magisztrátusok (kisebb előjárók) részére ismerték el (mivel azok a hivataluknál fogva részben maguk is rendelkeznek a „kard hatalmával,” intézményes eszközökkel), a magánemberek részére pedig csak az előbbiek vezetése alatt.⁹³

II–II. q. 42. a. 2. *Tamás* nagyobb károk elkerülésére vonatkozó kitételeit lásd még: AQUINÓI, Summa I–II. q. 96 a.4. és II–II. q. 104. a.6.; AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról I–7. 23–24. *Luther* hasonló alapállásból hosszú ideig elutasította az ellenállás erőszakos formáit, így élesen kikelt a német parasztháború (1524–25) ellen. Lásd hozzá: LUTHER, Nyílt levél a parasztok ellen, *passim*. Később azonban az ágostai hitvallás elismerésétől elzárkózó 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésre reagálva kijelentette, hogy ha a hatalom fegyvert alkalmaz a protestánsok ellen, az azzal szembeni fegyveres ellenállás jogos önvédelemnek minősül: „*Ha háborúra kerül sor, amítől Isten óvjon, nem fogom lázadóknak kikiáltani azokat, akik szembeszegülnek a gyilkos és vérszomjas pápistákkal, s másoknak sem fogom ezt megengedni, hanem hagyom, hogy harcukat jogos önvédelemnek nevezzeék, s ezzel az ítéletet a törvényhozók és a jogászok kezébe helyezem. Mert ha a gyilkos véredek mindenáron hadakozni és öldökölni akarnak, nem nevezhetjük lázadásnak, ha önvédelemből ellenük szegül az ember.*” Lásd: LUTHER, Intés a kedves németekhez 4:591. Mindezekből is látható, hogy külön tanulmányt érdemel a kifejezetten keresztény ellenállási teológia kialakulásának és fejlődésének bemutatása és elemzése annak fényében, hogy *Jézus Krisztus* hangsúlyos tanítást adott a felebaráti szeretetről (benne az ellenség szeretetével) és a békességre való törekvésről (Máté 5:38–44). Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ez nem szakítható ki a tágabb kontextusból. Így abból, hogy ugyanő azt is bejelentette, hogy nem eltörölni jött a törvényt és a prófétákat, hanem betölteni (Máté 5:17). Azokat az isteni törvényeket és az ezeket számon kérő prófétai figyelmeztetéseket, amelyek az ember istenképűségéből fakadó, *Istent* és embertársait tisztelő életvitele szabadságának és kötelezettségének biztosítására hivatottak. Olyan szabadságok és kötelezettségek ezek, melyekhez való ragaszkodás feladása egyrészt az isteni rend sérelmét jelenti, másrészt az ember istenképűségébe gázol, aminek elfogadására viszont senki sem kényszeríthető, és ilyet a jézusi tanítás sem vár el még az ellenség szeretete jegyében sem. Az Ó- és az Újszövetség tehát nem állítható szembe egymással. A császárkultusznak való behódolást és a pogány isteneknek való áldozást elutasító keresztény vértanúk is erről tettek máig ható tanúságot.

⁸⁹ III. Mózes 19:18a. Lásd még: Róma 12:19.

⁹⁰ V. Mózes 20:10–12. A fokozatosság elvéről lásd: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 7.; ALTHUSIUS, Politica XXXVIII. fejezet; BRUTUS, Vindiciae q. 3. XIV. cím 172–174.; RUTHERFORD, Lex Rex q.31.

⁹¹ KÁLVIN, Institutio IV. 20.30.

⁹² Lásd például az *Uzzás* király elleni papi fellépést, vagy *Atália* királynő trónfosztását és életének kioltását *Jójada* főpap vezérletével, illetve a papi város, Libna elszakadását az esetgyűjteményben. Az ókori izraeli teokráciában a papi és prófétai szolgálat önálló hatalmi ágazatokat képezett a belső hatalommegosztásban.

⁹³ AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról I–7. 25–26.; LUTHER, Óvakodás a lázadástól 39–40.; BEZA, On the Rights of Magistrates q. 6–7.; ALTHUSIUS, Politica XVIII. fejezet 66. és 88. §, XXXVIII. fejezet 28. és 65. §, BRUTUS, Vindiciae q.2. II. cím 59–63. q.3. XIV. cím 177–178. és 193–196. A kisebb magisztrátusok ellenállási jogával kapcsolatban a legnevezetesebb megfogalmazás *Kálvintól* származik, aki egyenesen kötelezettségként is tekintett erre:

5. Ellenállási esetleírások a Bibliában

A Szentírásban szereplő ellenállási esetkörökből az alábbi formák világlanak ki:

Erőszakmentes (passzív) formák	Tettes (aktív) formák, beleértve az előkészületet is
<ul style="list-style-type: none"> - panasz, jogorvoslat - szóbeli elítélés - tiltakozás - engedetlenség - elmenekülés, bujdosás 	<ul style="list-style-type: none"> - jogos védelem (beleértve a megelőző védelmet is) - fizikai kényszer/erőszak alkalmazás - elszakadás - trónfosztás

1. táblázat (forrás: a szerző összeállítása)

Az alábbiakban néhány olyan ó- és újtestamentum által megörökített esetet ismertetünk (a teljesség igénye nélkül), amelyek többségükben hivatkozási alapul szolgáltak a zsarnokoskodással szembeni ellenálláshoz az európai történelem során.

5.1. Erőszakmentes (passzív) formák

5.1.1. Pál apostol polgárjogi küzdelme (jogorvoslat)

Pál apostol egyedül rendelkezett az apostoltársai között római polgári státusszal. Ez a státusz az akkori világban gyakorolható szabadságok összességét felelte. Az apostol határozottan élt is az ebből fakadó lehetőségekkel. Így a Filippi városában történt őrizetbe vételből való szabadon bocsátása alkalmával nyilvános elégtételt követelt ki.⁹⁴ Jeruzsálemben pedig római polgárjogára hivatkozva akadályozta meg a megkorbácsolás útján való kényszervallatását: „*Szabad-e nektek római embert, kait el nem ítélték, megostorozni?*” – szegezte kérdését a római századosnak.⁹⁵

5.1.2. Profétai ítéletek (szóbeli elítélések)

A vezetők tevékenységének törvényességi szempontból való megítélése a profétai szolgálat szerves részét képezte.⁹⁶ A számos példa közül említjük ehelyütt *Illés* prófétát, aki országháborítónak bélyegezte *Akbáb* izraeli király uralkodását (uralkodási ideje: i. e. 873–852). Gonosztettnek minősítette az izraelita *Nábót* szőlőbirtokának a halálbüntetést kiszabó koncepciók perrel való királyi elsajátítását. Továbbá *Isten* halálos ítéletét is kimondta a királyra és házára az uralkodása folyamatos törvénytelenégei okán.⁹⁷

„Annak egyáltalán nem vagyok ellene, hogy a királyok önkényének mérséklésére a népből választott hatóságok, adott esetben, hivatalból közbelépjenek; sőt, ha meghunyászkodnának a féktelenül tomboló és a népet sanyargató királyok előtt, kertelés nélkül kijelentem, hogy ez a szándékos mulasztásuk istentelen hitszegés, mivel hűtlenül elárulják a nép szabadságát, holott tudják, hogy Isten rendelése állította őket annak oltalmazására.” KÁLVIN, *Institutio* IV. 20.31.

⁹⁴ ApCsel 16:35–39.

⁹⁵ ApCsel 22:25. A teljes esemény leírása: ApCsel 22:22–29.

⁹⁶ Lásd erről: MÉSZÁROS, A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 213–214.

⁹⁷ I. Királyok 18:18; 21:17–26.

5.1.3. Mardokeus tiltakozó demonstrációja

Ahasvérus (I. Xerxész, uralkodási ideje: i. e. 485–465) perzsa király regnálása idején a király főembere, *Hámán*, hamis vádakkal illetve a perzsi diaszpóra zsidóságát, rábírtta az uralkodót az ottani zsidók megölését előíró rendelet kiadására.⁹⁸ A zsidó *Mardokeus* (*Mordecháj*), aki a perzsa királyi udvarban szolgált, a királyi város közepén, továbbá a királyi vár kapuja előtt „*ruháit megszággatva, zsákba és hamuba öltözve*”, nyilvánosan demonstrált a királyi rendelet ellen.⁹⁹ A rendelet végül – *Eszter* királyné közbenjárására – felülírásra került.¹⁰⁰

5.1.4. A héberek bábáinak engedetlensége

Az izraeliták egyiptomi rabszolgasága idején Egyiptom királya megparancsolta a héberek bábáinak az újszülött zsidó fiúgyermek megölését. A bábák azonban „*félék az Istent és nem cselekedtek úgy, amint Egyiptom királya parancsolta vala nekik, hanem életben hagyják vala a gyermekeket*”.¹⁰¹ Az élethez való természetes jog védelmében való parancsmegtagadás esete ez, amiért aztán „*Isten jót tett a bábákkal*”.

5.1.5. Dániel és társai engedetlensége

A babiloni zsidó fogság idején (i. e. 597–538) *Ananiás*, *Misael* és *Azariás*, a Júdából elhurcolt foglyok, akik *Dániel*el együtt birodalmi tisztségviselőkké emelkedtek, a tűzbevetéssel való kivégzés terhe ellenére sem voltak hajlandók térdet hajtani a babiloni uralkodó, *II. Nabukodonozor* (uralkodási ideje: i. e. 605–562) csináltatta állókép előtt és ezzel uralkodókultusz, illetve hamis istenkultusz részesévé válni. Máig ható protestálásuk ekként került megörökítésre: „*Akkor Nabukodonozor nagy haraggal és felgerjedéssel meghagyá, hogy hozzák elő Sidrákot, Misákot és Abednégót; ¹⁰² erre elhozák a férjüket a király elé. Szóla Nabukodonozor, és monda nékik: Sidrák, Misák és Abednégól! Szántszándékból nem tisztelitek-e az én istenemet és nem imádjátok-e az arany állóképet, amelyet felállítottam? Ha tehát készek vagytok: mibelyt halljátok a kürtnek, sípnek, citerának, hárfának, lantnak, dudának és mindenféle hangszernek szavát, leboruljatok és imádjátok az állóképet, amelyet én csináltattam. De ha nem imádjátok, tüstént bevettettek az égő, tüzes kemencébe; és kicsoda az az Isten, aki kiszabadítson titeket az én kezemből? Felelének Sidrák, Misák és Abednégól, és mondának a királynak: Oh Nabukodonozor! Nem szükség erre felelnünk néked. Ímé, a mi Istenünk, akít mi szolgálunk, ki tud minket szabadítani az égő, tüzes kemencéből, és a te kezedből is, oh király, kiszabadít minket. De ha nem tenné is, legyen tudtodra, oh király,*

⁹⁸ *Eszter* 3:8–14. *Grüll Tibor* a „*világtörténelem első holokauszt-terveként*” nevesíti a rendeletet. Lásd: GRÜLL, *Bibliai történelem – Öszövétség* 208.

⁹⁹ *Eszter* 4:1–2. FLAVIUS, *A zsidók története* XI. k. 6. f. 7. p.

¹⁰⁰ *Eszter* 8–9. részek. A perzsa uralom alatt álló diaszpóra zsidósága végül királyi felhatalmazást nyert a fegyveres önvédelemre, amit sikeresen meg is valósítottak: fegyverrel számolták föl a likvidálásukra szerveződő csoportokat a királyi városban és az érintett tartományokban. Innét ered a *Purim* ünnep („*sorsvetés*” az akkád „*pur*” szóból), amikor a zsidóság a perzsa uralom alatt élő zsidó közösség megmenekülésére emlékezik.

¹⁰¹ II. Mózes 1:15–20. Hivatkozzák: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 1.; *Magdeburg Confession* 76.; RUTHERFORD, *Lex Rex* q. XXVI. 244.

¹⁰² *Ananiás*, *Misael* és *Azariás* babiloni elnevezése, lásd: *Dániel* 1:6–7.

hogy mi a te isteneidnek nem szolgálunk, és az arany állóképet, amelyet felállítottál, nem imádjuk.”¹⁰³ A király emiatt tüzes kemencébe vettette őket, azonban onnét csoda révén megmenekültek.

Úgyszintén *Dániel*, kivégzéssel való fenyegetettség ellenére sem volt hajlandó engedelmessé válni a méd *I. Dárius* király (uralkodási ideje: i. e. 522–486) rendeletének, ami átmenetileg betiltotta az *Istenhez* fordulás jogát. A tiltással szembe szegülve *Dániel*, miként korábban is, napi három alkalommal nyíltan (nyitott ablakok mellett) tovább folytatta az imádkozást. Emiatt oroszlánok közé vetették, de csoda révén megszabadult onnét.¹⁰⁴ Túlélésével kapcsolatban kijelentette a királynak: „*teelőttem sem követtem el, oh király, semmi vétet*”. Tagadta, hogy vétet lenne a király istenellenes rendelkezésének megszegése.¹⁰⁵

5.1.6. Abdiás prófétamentő tevékenyége (engedetlenség és jogos védelem)

Akbáb izraeli király (uralkodási ideje: i. e. 873–852) udvarmestere *Abdiás* száz prófétát bujtatott el és látott el étellel, itallal, ezzel megmentve életüket. A király felesége *Jézabel* királyné ugyanis hamis istenkultusz erőszakos terjesztése keretében elrendelte az izraelita próféták megölését. Az udvarmester azonban az idegen istenek imáadását és az emberölést tiltó tórai parancsolatokkal harmóniában ellenszegült a rendelkezésnek.¹⁰⁶

5.1.7. Péter és János apostol engedetlensége

Péter és *János* apostolt őrizetbe vették és a zsidó nagytanács elé állították, mert Jeruzsálemben *Jézus Krisztus* evangéliumát hirdették az összegyülekezett sokaságnak. A nagytanács betiltotta ezt. Ők azonban kijelentették a nagytanács előtt, hogy nem fogadják el a tiltást: „*(...) Vajon igaz dolog-e Isten előtt rátok hallgatnunk inkább, hognem Istenre, ítéljétek meg! Mert nem tehetjük, hogy amiket láttunk és hallottunk, azokat ne szóljuk*”.¹⁰⁷ Mindezt az előtt a legmagasabb tartományi fórum előtt tették, amelyik korábban halálra ítélte magát *Jézus Krisztust* is. Az apostolok elszántak voltak akár a legsúlyosabb szankcióval is szembenézni.

5.1.8. Péter és az apostolok engedetlensége

Péter és apostoltársai az említett tiltás ellenére is folytatták az evangélium hirdetését, egyre nagyobb tömeghatást kiváltva. Ezért rövidesen újra a nagytanács elé állították őket felelősségre vonásra. Itt újfent kijelentették: „*Istennek kell inkább engedni, hognem az embereknek*”.¹⁰⁸

¹⁰³ Dániel 3:13–18. Hivatkozzák: TERTULLIANUS, A bálványimádásról XV. 8-9.; ÓRIGENÉSZ, Buzdítás a vértanúságra 33. pont; BRUTUS, Vindiciae q.1. 24.

¹⁰⁴ Dániel 6. Hivatkozza: TERTULLIANUS, A bálványimádásról XV. 10.; ÓRIGENÉSZ, Buzdítás a vértanúságra 33. pont.

¹⁰⁵ Dániel 6:22. Hivatkozza: KÁLVIN, Institutio IV. 20.32.; Magdeburg Confession 2-nd Argument, 79.

¹⁰⁶ I. Királyok 18:3–4 és 13, hivatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates Q 1. BRUTUS, Vindiciae q.1. 23.

¹⁰⁷ ApCsel 4:19. A teljes esemény leírását lásd: ApCsel 4:1–20.

¹⁰⁸ ApCsel 5:29. A teljes esemény leírása: 5:27–29. Ez az ellenállási teológia legtöbbet idézett története. Hivatkozzák sokak között: AQUINÓI, Summa II–II. q.104. a.5.; LUTHER, A világi felsőségről. LVM 4:110.; KÁLVIN, Institutio IV.20.32.; BEZA, On the Rights of Magistrates q.1.; Magdeburg Confession 8. és 79.; BRUTUS, Vindiciae q.1. 1.; RUTHERFORD, Lex Rex q.29. 267.

5.1.9. Dávid menekülése és bujdosása

Izrael első királya, *Saul* (uralkodási ideje: i. e. 1050–1010), meg akarta gyilkolni *Dávidot*, aki az önvédelem okán bujdosásra kényszerült, egészen *Saul* elhaláláig.¹⁰⁹ Az üldözés előli elmenekülés opcióját *Jézus Krisztus* is deklarálja: „*mikor a városban üldöznek titeket, szaladjatok a másikba (...)*”.¹¹⁰

5.2. Tettes (aktív) formák – beleértve az előkészületet is

5.2.1. Dávid jogos védelme

A *Saul* király halálos üldözése elől menekülő *Dávid* az önvédelem természetes joga alapján felkészült rá, hogy végső esetben fegyverrel is megvédelmezze életét. E célból elkérte és magával vitte az általa korábban legyőzött *Góliát* kardját (amit győzelmi ereklyeként a szent sátorban őriztek) és fegyveres csapattal vette körül magát a végszükség esetére (megelőző jogos védelem).¹¹¹

5.2.2. Elizeus próféta jogos védelme

Izrael királya a fejét akarta vetetni az ártatlan *Elizeus* prófétának. A próféta elfogására küldött királyi követnek azonban a próféta utasítására erőszakkal útját állták az őt körülvevő vének, a lakhelyének ajtajában.¹¹²

5.2.3. A jeruzsálemi városfal építésének fegyveres biztosítása

Jeruzsálem babiloni hódítók által lerombolt kőfalának a zsidó főember, *Nebemiás* vezetésével történt újjáépítése során, az építkezést végző zsidó közösség a perzsa uralom alatt jelentős fegyveres önvédelmet szervezett. Ezzel sikerült elrettenteni az újjáépítés fegyveres megakadályozására szerveződött ellenséges erőket (megelőző jogos védelem).¹¹³

5.2.4. Uzziás király kiűzése a Templomból

Uzziás (Azária), Júda királya (uralkodási ideje: i. e. 788–736) önhatalmúlag akart áldozatot bemutatni az Úr Templomában. Ez azonban a tórai áldozati rendtartás szerint a felszentelt papság hatáskörét képezte. *Azáriás* pap és nyolcvan paptársa (akikről a beszámoló megjegyzi, hogy fizikailag is „igen erősek” voltak) ellenálltak a királynak. A fokozatosságot betartva először

¹⁰⁹ I. Sámuel 19:10–11 és 18; 20:1; 21:10; 22:1; 24:1; 27:1.

¹¹⁰ Máté 10:23.

¹¹¹ I. Sámuel 21:1–9; I. Krónika 12:1–22. *Dávid* önvédelmi ügyének részletes elemzését lásd: RUTHERFORD, Lex Rex q. 32 „Whether or not the lawfulness of defensive wars hath its warrant in God’s word, from example of David, Elisha, the eighty priests who resisted Uzziah, &c.” Lásd még: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 6. és q. 7.

¹¹² II. Királyok 6:31–33. *Rutherford* hozzáfűzi ehhez az esethez: „E válasz szerint törvényes a városokat vaslapokkal és rácsokkal védeni, és erőszakosan szembeállni azzal, hogy a király torokmetszői elburcolják mindkét királyság parlamentjének vezetőit és a protestánsokat (...)”. (szerz. ford.) Lásd: RUTHERFORD, Lex Rex q. 32. 307–308.

¹¹³ Nehemiás 4:11–23. FLAVIUS, A zsidók története. XI. könyv, 5. fejezet, 7–8. pont. Hivatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 4.; BRUTUS, Vindiciae q. 2. II. cím: „Whether it Be Lawful to Take Arms for Religion” 64.

távozásra szólították fel: „*menj ki e szent helyről, mert igen vétkezted.*” A király haragra gerjedt, de a helyszínen leprás tünetek üttek a homlokára és a papok „*elűzték*” onnét.¹¹⁴

5.2.5. Az egységes izraeli királyság kettészakadása

Miután *Salamon* király utódja, *Roboám* (*Reboam* – uralkodási ideje: i. e. 931–914) a kormányzottak kérése ellenére nem volt hajlandó könnyíteni az őt megelőző salomoni uralom alatt bevezetett súlyos adóterheken, a tizenkettőből tíz izraelita törzs *Roboám* helyett *I. Jeroboámot* választotta meg királyának (uralkodási ideje: i. e. 931–909), megalapítva ezzel az önálló északi királyságot. Ez az egységes izraeli királyságnak az északi Izraeli Királyságra és a *Roboám* kormányzása alatt maradó, déli, jeruzsálemi központú Júdai Királyságra való kettéválását eredményezte (i. e. 931). Ezt *Isten* annak ellenére tudomásul vette (sőt prófétán keresztül még támogatást is ígért *Jeroboámmak*), hogy ez az említett törzsek szakítását jelentette *Dávid* uralkodói házával, a vele kötött külön isteni szövetség ellenére is.¹¹⁵ Csak *Júda* és *Benjámín* törzse maradtak meg a dávidita uralkodó mellett.

5.2.6. Libna városának elszakadása

Libna az egyik papi város volt Júdában. *Jórám* (*Jebórámm*) júdabeli király uralkodása (i. e. 851–843) idején elszakadt a királytól, mert a király „*elhagyta atyái Istenét*”.¹¹⁶

5.2.7. Atália júdabeli királynő eltávolítása

A véreskezű júdai királynő, a *Dávid* királyi házának egyetlen kivétellel minden férfitagját legyilkoltató *Atália* (uralkodási ideje: i. e. 842–835) hatalmának megdöntésére *Jójada* főpap összefogást szervezett a királyi testőrcsapatok vezérei és zsoldos katonák részvételével, aminek eredményeként a zsarnok uralkodónőt megölték és a korábbi király fiát, *Joást* ültették a trónra. Külön megjegyzi a bibliai tudósítás, hogy ennek következtében helyreállt köznyugalom Júdában: „*És örvendezett mind az egész föld népe, és megnyugovék a város, miután megölték Atháliát fegyverrel a király háza mellett.*”¹¹⁷ Hangsúlyozni kell, hogy *Atália* a *Tóra* által halálbüntetéssel szankcionált törvényértéseket (sorozatgyilkosság elrendelése) követett el.¹¹⁸

5.2.8. A makkabeusi szabadságharc és annak jézusi legitimálása

Izrael földjének szeleukida megszállása idején, *Antiochosz Epiphanész* zsarnoki uralma (i. e. 175–164) ellen robbant ki *Mattatiás* pap és öt fia (*Júda, Jonatán, Simeon, Johanán, Eleázár*) vezetésével a

¹¹⁴ II. Krónika 26:16–23. Ha a papok a ceremonális törvény megsértése miatt felléphetek a király ellen, miért ne lehetne az általános törvények megsértése, így ártatlan emberek ezreinek kardéltre hányása miatt is megtenni mindezt – teszi fel a kérdést és válaszolja meg igennel *Rutherford*. Lásd: RUTHERFORD, *Lex Rex* q. 32. 310.

¹¹⁵ I. Királyok 12,1–24. Hivatkozva: ALTHUSIUS, *Politica* XXXVIII. fejezet 76. §.

¹¹⁶ I. Krónika 6:57; II. Krónika 21:10. Hivatkozzák: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 6.; BRUTUS, *Vindiciae* q.2. 47.

¹¹⁷ II. Királyok 11. és II. Krónika 22:10–12 és 23:1–15. Hivatkozzák: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 6 – What is the duty of subjects towards their superiors who have fallen into tyranny? BRUTUS, *Vindiciae* q.2. 44-45. és q.3. XIV. cím, 194.

¹¹⁸ Szándékos emberölés büntetése: II. Mózes 21:12, 14.

Makkabeus-felkelés, ami szabadságharccá terebélyesedett.¹¹⁹ A király a birodalom egységesítése érdekében erőszakos hellenizációs politikát folytatott, aminek keretében a zsidó vallási identitás felszámolására törekedett. Kirabolta és megszenteltelenítette a jeruzsálemi Templomot. Elrendelte *Zeusz* kultuszának bevezetését, pogány oltárok felállítását és rajtuk a pogány isteneknek való rendszeres sertésáldozat bemutatását a zsidók lakta településeken. Betiltotta a zsidó templomi áldozatokat és ünnepek megtartását, a *Tóra* felolvasását, továbbá a körülmetélkedést. A szabadságharc eredményeként került sor a Templom rendjének helyreállítására és a zsidó istentiszteletek újraindítására (i. e. 164). Ennek állít emléket a Templomszentelés ünnepe (*Hanuka*). Amikor *Jézus Krisztus* a *Hanuka* ünnepén maga is ellátogatott a Templomhoz,¹²⁰ e ráutaló magatartásával gyakorlatilag utólag legitimálta a templomi rendtartás szerinti istentiszteletnek utat nyitó szabadságharcot.

6. Zárszó

A felsorolt és rajtuk kívül még számos bibliai precedens termékeny táptalajul szolgált a zarnoki aktusokkal való szembezállás ethoszának elterjedéséhez és a történelemformáláshoz a zsidó-keresztény kultúrkörben. Bőséges listát tenni ki azoknak az általuk inspirált európai és észak-amerikai történelmi eseményeknek és dokumentumoknak a felsorolása, amelyek közrehatottak abban, hogy a zsidó-keresztény kultúrkör államai egyfajta „államszelídítés” eredményeként pusztá erőszakszervezetből és hatalomkoncentrációból a közszolgálati szerep irányába navigáljanak.

A lázadással, felforgatással és anarchizmussal szembeállítva azonban hangsúlyozni kell, hogy a keresztény gondolkodásban az ellenállás erkölcsi indoklása megítélésének alapjait objektív szempontok, nevezetesen az emberektől független, változhatatlan isteni és természeti törvények és az ezekre hangolódott lelkiismeret követése adták. Ehhez társult a bibliai emberkép, miszerint az ember nem pusztán önmaga megvalósítására rendelt individuum, hanem *Isten* és az embertársai iránt felelősséggel bíró közösségi lény is. A szubjektívizmust mindez nem zárhatta ki, de az isteni és társadalmi megalapozottság medre felé terelte. A racionalizmus, individualizmus és a materializmus újkori elterjedése mentén azonban ezek az alapok relativizálódtak, felbomlottak mind az ember-, és a társadalomkép, mind a törvényfelfogás vonatkozásában és egyre önkényesebb megközelítés uralkodott el. Ennek eredményeként az ellenállási eszme többször is a visszajára, az isteni és természeti törvények, a teremtés rendje felforgatására került alkalmazásra, mint azt a jakobinus és a bolsevik, illetve kommunista forradalmi terror és diktatúrák is példázják,

¹¹⁹ I. Makkabeusok 1–3. Hivatkozzák: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 1. és q. 7.; BRUTUS, *Vindiciae* q.2. 47–48. és q. 3. XIV. 189., 194.; Magdeburg Confession 3-rd argument 86–87. Ugyan a Makkabeusok könyvei nem képezik sem a héber, sem a protestáns ószövetségi kánon részét, az I. és a II. könyv szerepel a *Septuaginta*-ban és annak közvetítésével a *Vulgata*-ban is, sőt *Luther* német Bibliájának első kiadása, az első *Vizsolyi Biblia* és az angol *King James Bible* (1611) is tartalmazta. Ezért illetettségüktől függetlenül ténykérdést képez, hogy a kanonizált könyvek mentén ezek is hatottak az európai politikai gondolkodásra, mint a hivatkozásokból látjuk. Ugyanez mondható el az ugyancsak az ótestamentumi könyvekhez kapcsolt deuterokanonikus *Judit* könyvéről is, amely egy istenfélő zsidó özvegyasszony hőstettét beszéli el, aki cselhez folyamodva levágta a Betilua városát ostromzár alatt tartó asszír sereg fővezérének, *Holofernes*-nek a fejét, ezzel megmentve népét és kiváltva a papok elismerését. *John of Salisbury* többek között ezt a történetet is ismerteti a zarnokölés jogosságának alátámasztására. Lásd: SALISBURY, *Policraticus* 8. Könyv, 20. fejezet, 247–249.

¹²⁰ János 10:22–23.

és aminek a veszélye korunk kihívásai között is ott van. Már csak emiatt sem haszontalan felidézni az eredetet emlékeztetőként.

Felhasznált irodalom és források

- ALTHUSIUS, Johannes: *Politica Methodice Digesta* (1603, 1610, 1614). Angol nyelven: *Politica - An Abridged Translation of Politics Methodically Set Forth, and Illustrated with Sacred and Profane Examples*. Fordította: CARNEY, Frederick S. Indianapolis 1995, https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/692/0002_Bk.pdf (2023. 03. 02.)
- AQUINÓI Szent Tamás: *A teológia foglalata (Summa Theologiae) – Második rész 1*. Budapest 2008
- AQUINÓI Szent Tamás: *A teológia foglalata (Summa Theologiae) – Második rész 2*. Budapest 2014
- AQUINÓI Szent Tamás: *A fejedelmek kormányzásáról. (De regimine principum.)* Máriabesnyő 2016
- BALOGH Elemér: *Az európai jogtörténelem fősodrában: a magyar Aranybulla*. In: MEZEY Barna (szerk.): *Az Aranybulla a jogtörténelemben*. Budapest 2022, 19–54.
- BEZA, Theodore: *On the Rights of Magistrates - Concerning the Rights of Rulers Over Their Subjects and the Duty Of Subjects Towards Their Rulers*. 1574
<https://constitution.org/1-Constitution/cmt/beza/magistrates.htm#notes1> (2023. 08. 31.)
- BIBLIA. KÁROLI Gáspár fordítása, online verzió: <http://biblia.hit.hu/> (2023. 01. 05.)
- BIBLIA. Szent István Társulati Biblia: <https://szentiras.hu/SZIT> (2023. 05. 03.)
- BLACKSTONE, Sir William: *Commentaries on the Laws of England*. (1765–1769)
<https://lonang.com/library/reference/blackstone-commentaries-law-england/> (2022. 07. 01.)
- BODIN, Jean: *Az államról* (1576). Budapest 1987
- BRUTUS, Stephanus Junius:¹²¹ *Vindiciae Contra Tyrannos – A Defence of Liberty Against Tyrants* (1579). Portage Publications 2021, <https://www.portagepub.com/dl/law/vindiciae.pdf> (2023. 07. 18.)
- BUCHANAN, George: *De Jure Regni Apud Scotos* (1579). Angol nyelven: *De Jure Regni Apud Scotos - A Dialogue Concerning the Right of the Crown in Scotland*. Portage Publications 2000
<http://www.portagepub.com/dl/caa/buchanan.pdf> (2023. 08. 27.)
- BULLINGER, Heinrich: *De Testamento Seu Foedere Dei Unico et Aeterno (A Brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God)*. Zurich 1534. In: MCCOY – BAKER, J. Wayne (szerk.): *Fountainhead of Federalism: Heinrich Bullinger and the Covenantal Tradition*. Louisville 1991, 99–138.
https://wscal.edu/media/faculty_Charles_S_documents/Clark-BullingerDeTestamento.pdf (2023. 07. 18.)
- CAESAREAI EUSZEBIOSZ Egyháztörténete. Ókori Keresztény Írók 3. BOROS István – PERENDY László – TAKÁCS László (szerk.). Fordította: BAÁN István. Budapest 2020
- CHAUNCY, Charles: *Civil Magistrates Must Be Just, Ruling In The Fear of God* (1747)
<https://www.consource.org/document/civil-magistrates-must-be-just-ruling-in-the-fear-of-god-by-charles-chauncy-1747-5-27/> (2023. 05. 22.)
- DEGRÉ Alajos: *Az ellenállási jog története Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny 1980/6. sz. 366–367.
- DIVÉKY Adorján: *Az arany bulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya. Értekezések a történeti tudományok köréből*. Budapest 1932
- DIVÉKY Adorján: *Az arany bulla hatása a lengyel jogra. Értekezések a történeti tudományok köréből*. Budapest 1942
- FERME, Charles: *A Logical Analysis of the Epistle of Paul to the Romans* (1651). Fordította: SKAE, William. Edinburgh 1850
https://books.google.hu/books?id=qrc7AAAAYAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2023. 05. 22.)
- FILMER, Sir Robert: *Patriarcha és egyéb írások*. Kolozsvár 2003
- FLAVIUS, Josephus: *A zsidók története. (XI-XX. Könyv)*. Budapest 1983. A teljes művet angolul lásd: FLAVIUS, Josephus: *The Antiquities of the Jews*. <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm> (2022. 07. 15.)

¹²¹ A *Stephanus Junius Brutus* álnéven publikált mű szerzőjeként *Philippe de Mornay*, illetve *Hubert Languet* (esetlegesen mindkettőjük együttesen) merülnek fel. Mindketten a francia protestantizmus nevezetes védelmezői voltak.

- FLAVIUS, Josephus: A zsidó háború. Budapest 1964
- FRIVALDSZKY János: További közelítések a 'szövetség' ószövetségi értelméhez. In: FRIVALDSZKY János – TUSSAY Ákos (szerk.): A Természetjog Napja – Konferenciatanulmányok. Budapest 2017, 193–244.
https://frivaldszkyjanos.hu/wp-content/uploads/2019/05/TJN2016_Frivaldszky_Janos.pdf (2023. 07. 18.)
- FRIVALDSZKY János: Néhány katolikus szemléletű megfontolás az ószövetségi 'berit' sajátos relacionális jellegéről. *Díké* 2022/1. sz. 201–211.
- FRIVALDSZKY János: Természetjog – eszmetörténet. Budapest 2001
- GÁJER László: Az ellenállás joga vs. polgári engedetlenség. In: KUMINETZ Géza (szerk.): Tanulmányok a keresztény bölcsélet, a katolikus teológia és a kánonjog köréből. Budapest 2019, 99–117.
- GENEVA Bible Notes: <https://www.reformedreader.org/gbn/en.htm> (2023. 03. 02.)
- GROTIUS, Hugo: The Law of War and Peace (1625). Fordította: KELSEY, Francis W. (1925). Elektronikus kiadás: Lonang Institute 2003, 2005
<https://lonang.com/library/reference/grotius-law-war-and-peace/> (2023. 02. 01.)
- GRÜLL Tibor: Bibliai történelem – Ószövetség. Budapest 2019
- GRÜLL Tibor: Rómaiak, zsidók, keresztények – a karthágói Tertullianus életművében. Budapest 2023
- HAMZA Gábor: A közvetlen demokrácia történelmi előzményei Európában. *Magyar Tudomány* 2013/11. sz. 1380–1385. <http://www.matud.iif.hu/2013/11/14.htm> (2023. 07. 24.)
- HANTOS Elemér: The Magna Carta of the English and of the Hungarian constitution. London 1904
- HENRECKSON, David P.: The Immortal Commonwealth – Covenant, Community, and Political Resistance in Early Reformed Thought. Cambridge 2019
- HERGER Cs. Eszter: Die Auslegung und Praxis des ius resistendi im Königreich Jerusalem (1099–1187). In: BALOGH Elemér (szerk.): The Hungarian Golden Bull and its European Parallels. Szeged 2024
- HOWELL T. B.: The Trial of Charles Stuart, King of England: Before the High Court of Justice, for High Treason, A.D. 1649. In: A Complete Collection of State Trials and Proceedings for High Treason and Other Crimes and Misdemeanors from the Earliest Period to the Year 1783. London 1816, IV. köt. 990–1114.
<https://books.google.hu/books?id=eZhJ3I2ik5UC&pg=PP511&dq=The+Trial+of+Charles+Stuart> (2023. 02. 01.)
- KÁLVIN János: A polgári kormányzatról. In: Institutio Christianae Religionis – A keresztény vallás rendszere (1559) II. Kötet, Negyedik Könyv 20. Fejezet. Budapest 2014
- KÁLVIN János: Disunity and War (1562). In: Sermons on 2 Samuel – Chapters 1–13. 77–91. Fordította: KELLY, Douglas. Edinburgh 1992, <https://calvin.edu/centers-institutes/meeter-center/files/fellowships-scholarships/Calvin%20%20Samuel%20v%2018-32.pdf> (2023. 03. 07.)
- KÁLVIN János: XXIX. Sermon on First Samuel (I Samuel 8:11–22). Fordította: KELLY, Douglas, https://foundationrt.org/wp-content/uploads/2016/03/Kelly_Calvin_Sermon_II_Samuel.pdf (2023. 03. 07.)
- KÁLVIN János: Az Apostolok cselekedetei magyarázata. I. (1552) és II. (1554) kötet. Budapest 2010
- KÁLVIN János: A rómaiakhoz írt levél magyarázata (1539). Budapest 2010
- KÁLVIN János: Péter első levelének magyarázata. In: A katolikus levelek magyarázata (1551). Budapest 2013
- KÉPES György: Függetlenségi nyilatkozatok a 14. századi Skóciától a 19. századi Magyarorszáig. *Jogtörténeti Szemle* 2006/2. sz. 37–49.
- KÉPES György: Az 1665. évi Kongelov és az abszolút monarchia kiépülése Dániában. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae* 52. Budapest 2015, 145–160.
- KEVEVÁRI István: Zsarnokölés és királyi felelősség a francia vallásháborúk idején. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2022/3. sz. 82–91.,
http://real.mtak.hu/161246/1/07_kevevari_82-91_WEB-PPB_2022_3.pdf (2023. 05. 03.)
- KNOX, John: A Letter Addressed to the Commonalty of Scotland (1558),
<https://www.covenant.org/reformed/2017/3/7/a-letter-addressed-to-the-commonalty-of-scotland-mdlviii> (2023. 05. 22.)
- KNOX, John: The Apellation (1558),
<https://www.covenant.org/reformed/2017/3/7/the-appellation> (2023. 05. 22.)

- LOCKE, John: The Second Treatise of Government. In: Two Treatises of Government (szerkesztette és bevezetőjét írta: MCPHERSON, C. B.). Indianapolis – Cambridge 1980,
<https://www.gutenberg.org/files/7370/7370-h/7370-h.htm> (2022. 07. 01.)
- LUTHER Márton: A világi felsősről (1523). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 87–124.
- LUTHER Márton: Intés a kedves németekhez (1531). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 584–622.
- LUTHER Márton: Óvakodás a lázadástól (1522). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 36–47.
- LUTHER Márton: Intés békére (1525). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 283–306.
- LUTHER Márton: A gyilkos és rabló paraszbandák ellen (1525). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS, András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 318–323.
- LUTHER Márton: Nyílt levél a parasztok ellen (1525). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS, András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 330–349.
- LUTHER Márton: A katonai hivatás (1526). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS, András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 356–393.
- MAGDEBURG Confession (1550.) Szerk: Matthew Trehwella. North Charleston 2012,
<https://gereformeerd.org/wp-content/uploads/2021/04/Magdeburg-Confession-1550.pdf> (2023. 07. 03.)
- MAIMONIDES, Moses: Sefer HaMitzvot (fordította: NATAF, Rabbi Francis),
https://www.sefaria.org/Sefer_HaMitzvot?tab=contents (2023. 07. 03.)
- MAKKABEUSOK első és második könyvei. Fordította: RÉPÁS László. Budapest 2014
- MARITAIN, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: TAKÁCS Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Budapest 2003, 615–633.
- MAXWELL, John: Sacro-sancta Regum Majestas, or, The Sacred and Royal Prerogative of Christian Kings (1644, 1680), <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A50351.0001.001?view=toc> (2023. 08. 09.)
- MAYHEW Jonathan: A Discourse Concerning Unlimited Submission and Non-Resistance to the Higher Powers (1750) Forgotten Books 2012
- MÉSZÁROS István László: A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban, DÍKÉ 2022/1. sz. 182–200.
- MILTON, John: The Tenure of Kings and Magistrates (1649). ALLISON, William Talbot (szerk.). New York 1911,
https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/271/1292_Bk.pdf (2023. 08. 10.)
- MISNA, héber és angol online verzió. <https://www.sefaria.org/texts/Mishnah> (2023. 07. 03.)
- MUTTTT, Andrew: John Calvin, 2 Samuel 2:8-32 and resistance to civil government: supreme equivocation or mastery of contextual exegesis? (2017) KOERS-Bulletin for Christian Scholarship, 82(2),
<https://doi.org/10.19108/KOERS.82.2.2352> (2023. 07. 03.)
- ÓRIGENÉSZ: Buzdítás a vértanúságra. In: Órigenész az imádságról és a vértanúságról. Ókeresztény írók 14. Budapest 1997, 164–219.
- REDDINGER, William T.: The American Revolution, Romans 13, and the Anglo Tradition of Reformed Protestant Resistance Theory, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/687361> (2023. 04. 12.)
- RIGÓ Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. Érzelmek, család és a hatalom legitimitása a kora újkorban. Doktori értekezés. Budapest 2020, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/50311> (2023. 06. 09.)
- ROTTERDAMI Erasmus: A keresztény fejedelem neveltetése. Budapest 1992
- RUFF Tibor: Ius Zelotarum – A merénylet joga. Kalligram XXXI. évf. 2022. december, 35–40.
- RUFF Tibor: Az Újszövetség és a Tóra. Budapest 2009
- RUGÁSI Gyula: Sacrum imperium. Az uralom elve a Bibliában és a korai középkorban. In: RUGÁSI Gyula: A historizmus fantomja, Budapest 2012, 9–96.

- RUTHERFORD, Rev. Samuel: *Lex Rex, Or The Law And The Prince: A Dispute For The Just Prerogative Of King And People*. 1644. Portage Publications, 2000, <https://www.portagepub.com/dl/caa/sr-lexrex17.pdf> (2023. 08. 01.)
- SALISBURY, John of: *Policraticus*. Budapest 1999. A teljes mű angolul: https://archive.org/details/john-of-salisbury-policraticus-john-of-salisbury_202301/page/n13/mode/2up (2023. 08. 01.)
- SÁRY Pál: *Az ókeresztény állambölcselet vázlat*. Budapest 2023
- SCATTOLA, Merio: *Ius resistendi (the right of resistance)*. *Encyclopedia of Early Modern History Online*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-early-modern-history-online/ius-resistendi-the-right-of-resistance-COM_030344 (2023. 10. 24.)
- SEFER HACHINUKH, héber és angol online verzió (fordította: NATAF, Francis) Sefaria 2018, https://www.sefaria.org/Sefer_HaChinukh?tab=contents (2022. 07. 01.)
- SEPTUAGINTA fordítás, <https://biblia.szeroczei.hu/bible/lxx> (2022. 07. 01.)
- SZÁNTÓ György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest 2000
- SZENT ÁGOSTON: *Isten városáról (De Civitate Dei) I. és IV. kötet*. Budapest 2005 és 2009
- SZENT ÁGOSTON: *A szabad akaratról*. In: *Szent Ágoston a boldog életről, a szabad akaratról*. Budapest 1989
- TANAKH, héber és angol online verzió, <https://www.sefaria.org/texts/Tanakh> (2022. 07. 01.)
- TALMUD, héber és angol online verzió, <https://www.sefaria.org/texts/Talmud> (2022. 07. 01.)
- TERTULLIANUS: *Védőbeszéd*. In: VANYÓ László (szerk.): *Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12*. Budapest 1986, 61–149.
- TERTULLIANUS: *A bálványimádásról*. In: VANYÓ László (szerk.): *Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12*. Budapest 1986, 297–323.
- TERTULLIANUS: *Scapulához*. In: VANYÓ László (szerk.): *Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12*. Budapest 1986, 357–362.
- TERTULLIANUS: *Intés a vértanúkhöz*. In: VANYÓ László (szerk.): *Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12*. Budapest 1986, 325–330.
- TERTULLIANUS: *A skorpiócsípések ellenszere*. In: VANYÓ László (szerk.): *Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12*. Budapest 1986, 383–413.
- The 613 Mitzvot (Commandments), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-613-mitzvot-commandments> (2022. 07. 01.)
- THOMPSON, Gerald R.: *Civil Disobedience in an Age of Tyranny* (2018). LONANG Institute Online Library, <https://lonang.com/commentaries/foundation/civil-disobedience-age-of-tyranny/> (2022. 07. 01.)
- VANYÓ László (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók 7*. Budapest 1984
- VULGATA Editionis fordítás, <https://biblia.szeroczei.hu/bible/vulgate> (2022. 07. 01.)
- ZANCHI, Girolamo: *On the Law in General*. Acton Institute 2012
- WHITFORD, David M.: *The Duty to Resist: The Magdeburg Confession and the Reframing of Romans 13*. In: WHITFORD, David M. (szerk.): *Caritas et Reformatio: Essays on the Church and Society in Honor of Carter Lindberg on his Sixty-fifth Birthday*. St. Louis 2002, 97–118. https://www.academia.edu/22653504/_The_Duty_to_Resist_The_Magdeburg_Confession_and_the_Reframing_of_Romans_13_In_Caritas_et_Reformatio_Essays_on_the_Church_and_Society_in_Honor_of_Carter_Lindberg_on_his_Sixty_fifth_Birthday_edited_by_David_M_Whitford_St_Louis_Concordia_Academic_Press_2002_97_118 (2023. 03. 23.)